

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Çap üçün deyil!

Çap üçün deyil

NÜŞABƏ MƏMMƏDOVA
KÖNÜL MAHMUDOVA

HƏYAT BİLGİSİ

6

Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün
Həyat bilgisi fənni üzrə

DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və tekliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərmeyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınıza üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

MÜNDƏRİCAT

I. Mənim mənəvi aləmim

1. Ünsiyyət mədəniyyəti	8
2. Hər yerdə düzgün davranaq	12
3. Ailə və Vətən qarşısında mənəvi borcumuz	16
4. Dini ibadətlər və mərasimlər.....	22

II. Dövlətimə arxalanıram

5. Dövlətdə idarəcilik.....	26
6. Cəmiyyətin idarə olunmasında dövlətin funksiyaları	29
7. Hüquqlarımızı qoruyanlar	32
8. İqtisadi inkişaf.....	36

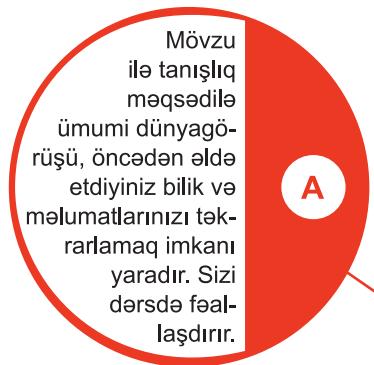
III. Cansızdan canlıya

9. Maddələrin xassələri	40
10. Maddələrin tərkibi.....	42
11. Elementlər	44
12. Bir maddədən yeni maddə alınna bilərmi?	46
13. Saf maddələr və qarışqlar	48
14. Qeyri-üzvi və üzvi maddələr.....	50
15. Üzvi maddədən canlıya.....	52
16. İnsan – təbiətin ali varlığı	55

IV. Təhlükəsiz həyat

17. Sağlamlığın şərtləri	58
18. Gigiyena sağlamlığın şərtidir	62
19. Yoluxucu xəstəliklərdən qorunaq.....	66
20. Təhlükəsizliyimizi təmin edək	69
21. Təbiətdəki təhlükəli hadisələrdən qorunaq	73
22. Texnogen mənşəli qəzalardan qorunaq	81
23. Yol nişanlarına diqqət edək	84

Çap üçün
deyil

A

Artıq sizin dövlət haqqında müəyyən məlumatınız var. Məlumdur ki, dövlət cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayır. Gəlin araşdır: dövləti digər siyasi təşkilatlardan fərqləndirən cəhətlər hansılardır?

Xalq dövlət üçün yox,
dövlət xalq üçün
olmalıdır.
Heydər Əliyev

Dövlətin idarə olunmasında müxtəlif insanlar iştirak edirlər. Onlar dövlətin idarə olunmasını dövlət orqanları, müəssisə və təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirirlər. Dövlətin məqsədi onun funksiyalarında əks olunur.

B

C

E

1. Kartofu kəsib, onun üzərinə bir neçə damcı yod tökək

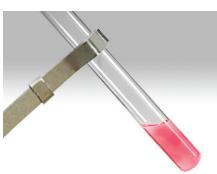

2. Kağızı yandıraq

Çək

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında neftin və qazın nə kimi rolü vardır?

Kristal* maddənin
suda həll olması

Dərslikdə
istifadə
olunan ter-
minlərin
izahı.

* Kristal – yunanca “buz” və ya “dağ bülluru” mənasını verir.

Sxemlər:
Mövzu ilə
bağlı bəzi
məlumatlar
verilir.

D

**Suallar
ve tapşırıqlar:**
Verilmiş sualların
bəzisi mövzu ilə
bağlı araştırma aparıb
əlavə məlumatlar əldə
etməyə imkan yaradır.
Sizi tədqiqatçılığa
yoneldir. Bir qism su-
allar öyrəndiklərinizi
yoxlamaq məqsə-
dilə verilmişdir.

F

Eyni atomlardan təşkil
olunan maddələrin
molekulları

azot

oksigen

hidrogen

xlor

Müxtəlif atomlardan
təşkil olunan
maddələrin molekulları

su

karbon qazı

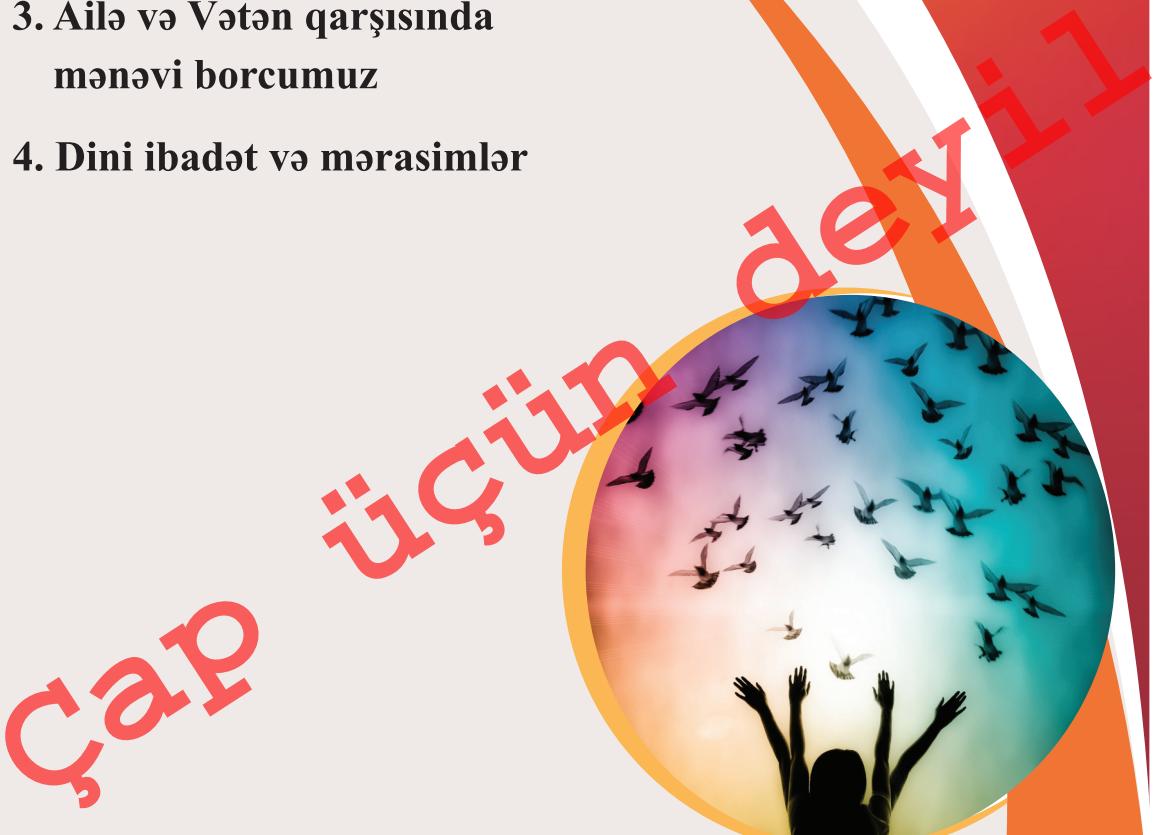
zülal
nişasta

Suallar və tapşırıqlar:

1. Atomları nə üçün “bölmənəz” adlandırlar?
2. Xörək duzunu xörəyə əlavə etdikdə nə baş verər? Səbəbini izah edin.
3. Əgər maddələr müxtəlif atomlardan yox, yalnız eyni atomlardan təşkil olunsa idi, onda təbiiyədəki maddələrin sayı dəyişərdimi? Nə üçün?
4. İki qazın birləşməsindən yaranan maye halında maddə yazın.

I. MƏNİM MƏNƏVİ ALƏMİM

1. Ünsiyyət mədəniyyəti
2. Hər yerdə düzgün davranaq
3. Ailə və Vətən qarşısında
mənəvi borcumuz
4. Dini ibadət və mərasimlər

1. Ünsiyyət mədəniyyəti

Yeni dərs iliniz başlandı. Müəllimləriniz, sinif yoldaşlarınız və dostlarınızla görüşüb söhbətləşirsınız. Kiminsə dedikləri xoşunuza gəlir, kiminki isə yox... Bəzən fikirləşirsınız: mən nə etdim ki, o məndən incidi? Ünsiyyətin düzgün qurulmamasına səbəb nə oldu?

Ünsiyyət insanlar arasında fikirlərin ötürülməsi və qəbuludur. Şəxsiyyətin xarakteri məhz ünsiyyət prosesində formallaşır. Bu zaman biz özümüzü və ətrafımızdakıları öyrənir, həm də öz əməllərimizi qiymətləndiririk. İnsanın heç kimlə ünsiyyət qurmaması, tənhalığı onun həm əhvali-ruhiyyəsində, həm də xarakterində dəyişiklik yaradır. Ona görə də hər bir insanın ailə üzvləri, dostları, yoldaşları və ətrafindakı digər insanlarla ünsiyyət qurması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ünsiyyət zamanı ziddiyətlərin yaranma səbəbləri nədir?

Ünsiyyət düzgün qurulmadıqda çox vaxt münaqişələr baş verir. *Münaqişə* – ayrı-ayrı şəxslərin və yaxud sosial qrupların maraqlarının, dünyagö-

rüşlərinin toqquşmasıdır. Sinif yoldaşlarınız, ailə üzvləriniz, dostlarınız və digər insanlarla münaqişələrdən (konfliktdən) qaćmağa çalışın. Alman filosoflarından biri bu haqda belə söyləmişdir: “Konfliktli vəziyyət yaranıbsa və sən heç cür qarşındakı insana onun səhv olduğunu sübut edə bilmirsənsə, “mən öz fikrimdə qalıram, sən də öz fikrində qal” demək ən sadə üsuldur”. Bəs ünsiyyətin düzgün qurulmamasına səbəb nədir?

Ünsiyyətin düzgün qurulmamasının səbəbləri:

- *ünsiyyətdə olan insanların əsəbi, səbirsiz, aqressiv, ya da egoist, hövsələsiz, tamahkar, lovğə, yalançı və nəzakətsiz olmaları;*
- *ünsiyyət qaydalarına əməl edilməməsi;*
- *fikirlərin, mülahizələrin ətrafdakılar tərəfindən düzgün dərk olunmaması;*
- *fikirayrılığı və s.*

Psixoloqların fikrincə, ünsiyyət qurarkən yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün insanlarda ünsiyyət vərdişlərini inkişaf etdirmək və ünsiyyət mədəniyyətini artırmaq lazımdır.

İnsanlar arasındaki münaqişələrin əsas səbəblərindən biri emosiyaların düzgün idarə olunmamasıdır. Bir el məsəlində deyilir ki, “hirslı başda ağıl olmaz”. Həqiqətən də, hirslenmək heç kimə xeyir gətirmir. Hər birimizin münaqişəli vəziyyətdə əməl etməli olduğumuz müxtəlif davranış formaları vardır. Bunlara *uzaqlaşma*, *uyğunlaşma*, *kompromis*, *əməkdaşlıq* və s. misal göstərmək olar.

Uzaqlaşma – münaqişəyə fikir verməmək və yaxud çox dərinə getməmək.

Uyğunlaşma – tərəflərdən birinin digər tərəfə güzəştə getməsi.

Kompromis – hər iki tərəfin müəyyən dərəcədə razılığının təmin olunması.

Əməkdaşlıq – hər iki tərəfin məraqlarının təmin olunması.

Yaranmış münaqişələrin həlli zamanı müəyyən qaydalara əməl etmək vacibdir. Bu qaydalar aşağıdakılardır:

- *Münaqişəni yaradan şəxsə qərəzsiz yanaşmalı, səbirli olmalı, qınamadan diqqətlə dinləməli;*
- *Mübahisənin genişlənməsinə yol verməməli. Qarşı tərəfin davranışında onu qane etməyən səbəbləri aydınlaşdırmalı;*
- *Münaqişənin pozitiv (müsbat) həllinə nail olmağa çalışmalı;*

Əsəbiləşdiyiniz zaman:

- dayanın və düşünün;
- 10-a qədər sayın və sakitləşin;
- nə edə biləcəyinizi fikirləşin;
- düzgün çıxış yolunu seçin.

- Maksimum dərəcədə sakit və asta danışmalı, səsin tonunda əsəbilik, qəzəb hiss olunmamalı, təhqiredici sözlər işlədilməlidir;
- Nəzakətli olmalı, ehtiyatsız, düşünülməmiş söz işlətməməli, şəxsiyyətə hörmətlə yanaşılmalıdır.

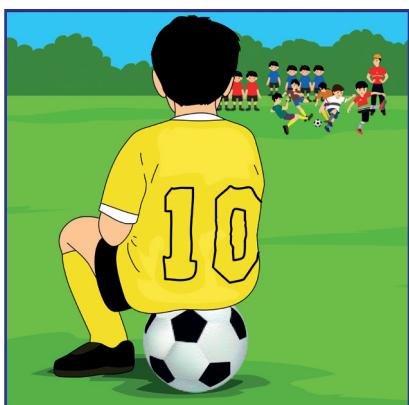
Unutmayaq ki, sadaladığımız bu qaydalarə əməl etsəniz və yoldaşlarınız arasında bu qaydalar barədə təbliğat aparsanız, münaqişəsiz və sakit həyat yaşayarsınız.

İnsanın cəmiyyət tərəfindən qiymətləndirilməsi, qəbul olunması onun ünsiyyətindən çox asılıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bəndlərə diqqətlə baxsanız, bütün bunların insanın davranışına təsir edə biləcəyini görərsiniz.

Nizami Gəncəvinin aşağıdakı misralarını, yəqin ki, bilirsiniz:

*Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir su da.*

Nizami Gəncəvi hələ neçə əsr bundan əvvəl sözü insanın daxili aləminin əsas meyarı saymışdır.

İstər sinif yoldaşlarınız və ailə üzvləriniz, istərsə də yaşlı nəslin nümayəndələri ilə danışarkən əvvəlcə aşağıdakı suallar ətrafında düşünün: Ona nə deyəcəyəm? Necə deyəcəyəm?

Ünsiyyətdə olduğumuz insanların dinindən, irqindən, milliyyətindən, ümumiyyətlə, kimliyindən asılı olmayaraq, onlarla səmimi və məhribən davranışmalı, münaqişələrə yol verməməliyik. Bu bizə yalnız başucalığı gətirər.

Lakin ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasına təkcə bizim yuxarıda sadaladıqlarımız təsir göstərmir. Eyni zamanda oxuduğumuz ədəbi əsərlər, izlədiyimiz kinofilmlər, teatr tamaşaları, televiziya və radio verilişləri, müxtəlif sosial şəbəkələr insanlarla ünsiyyətimizin düzgün qurulmasını təmin edir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Hansı davranış forması münaqişələrin həllini asanlaşdırır?
2. “Şəxsiyyətin xarakteri ünsiyyət prosesində formalaşır” fikrini izah edin.
3. Nihat və Tunar mübahisə edirlər. Sən onları necə sakitləşdirə bilərsən?
4. Münaqişələrin həlli üçün siz hansı yeni qaydalar təklif edə bilərsiniz?
5. Kərim öz topunu dostlarına oynamamaq üçün verməmişdi. Bundan qəzəblənən uşaqlar öz aralarında pul toplayıb top aldılar. Ertəsi gün həyətdə oynayarkən onlar Kərimi oyuna buraxmadılar. Sizcə, Kərimin günahı var idimi? Uşaqların ona qarşı etdikləri hərəkəti necə qiymətləndirirsınız?
6. Aşağıda təqdim olunan hadisələr zamanı düzgün davranış qaydalarını müəyyənləşdirin və dəftərinizə yazın.

Hadisələr	Düzgün davranış qaydaları
Danışarkən sözünüüzü kəsdilər.	
Sizdən icazə almadan əşyanızı götürdülər.	
Fikirlərinizə qarşı çıxdılar.	
Kimsə sizi əsəbiləşdirdi.	

7. Heç münaqişə yaratmışmıs? Belə hal olubsa, onun səbəbi və nəticəsi haqqında kiçik esse yazın.

Çap üçün deyill

2. Hər yerdə düzgün davranaq

Əxlaqi keyfiyyət və qaydaları, onların cəmiyyətdə formalaşmasını, rolunu və s. məsələləri etika tədqiq edir. Etika fəlsəfə elminin sahələrindən biri olub, əxlaq haqqında elmdir. Bəs etik qaydalar hansılardır? Biz hansı etik qaydalara əməl edirik?

Tarix boyu ailə, məişət, istehsalat və ictimai həyatın bütün sahələrində insanların əxlaqı onların münasibətlərində özünü bürüzə verib. Əxlaqın formalaşması insani əhatə edən mühitdən asılıdır. Yəni ailə, bağça, məktəb və digər sahələr əxlaqın formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Xalqımızın özünəməxsus əxlaq və davranış qaydaları vardır. Ancaq xalqımız üçün xarakterik olan əxlaq və davranış qaydaları ilə yanaşı, bütün xalqların əməl etdikləri əxlaq və davranış normaları mövcuddur. İnsanın cəmiyyətdə könüllü qəbul etdiyi davranış qaydaları əxlaq qaydalarıdır. Dövlət tərəfindən qanun halına salınan, icrası məcburi olan, əməl edilmədikdə cəza nəzərdə tutulan normalar isə hüquq normalarıdır.

Yalan danışmaqdan çəkin.

Cünki hər kəs sənin bu xasiyyətini bilərsə, doğru sözünə də inanmaz.

*Abbasqulu ağa
Bakıxanov*

Əxlaq və hüquq normalarına zidd olan davranışları seçin:

kiməsə təhqiramız söz demək, oğurluq etmək, fiziki güc tətbiq etmək, doğruçuluq, yardımsevərlik, qeybətcillik, böhtan atmaq, terrorçuluq, insan sağlığının və ətraf mühitə ziyan vurmaq, girov götürmək, tarixi mədəniyyət abidələrini korlamaq.

Paxıllıq etmək, yalan danışmaq, böhtan atmaq, satqınlıq, ikiüzlülük, qeybət, qorxaqlıq, iradəsizlik, etibarsızlıq, israfçılıq, tənbəllik, bədgümanlıq kimi zərərli keyfiyyətlər cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmir.

Əməksevərlik, insanpərvərlik, sadəlik, təvazökarlıq, halallıq, işgüzarlıq, dostluq, düzlük, doğruluq, vətənpərvərlik və s. faydalı keyfiyyətlər hesab olunur. Tarix boyu milli-mənəvi dəyərlərə böyük hörmətlə yanaşan xalqımız əxlaq və davranış qaydaları ilə bağlı nəsihətamız sözlər işlətmiş və bizi baba-nənələrimizə, valideynlərimizə, özümüzdən yaşca böyüklərə hörmət etməyə çağırılmışdır.

Gəlin hər zaman öz əxlaqımızla ətrafdakılara nümunə olmağa çalışaq. Soruşacaqsınız ki, bəs necə? Hansı qaydalara əməl edək ki, cəmiyyəti, valideynlərimizi narahat etməyək? Bu məqsədlə aşağıdakı qaydalara əməl etməyiniz vacibdir:

Ailədə davranış qaydaları:

- Valideynlərimizin, bacı-qardaşlarımın otağına daxil olmaq istəyərkən qapını döyməliyik;
- Valideynlərimizin, bacı-qardaşlarımın əşyalarına icazəsiz toxunmamalıyıq;
- Ailədə özümüzdən kiçik bacı və qardaşlarımı qorumalı, onların qayğısına qalmalıyıq;
- Böyükəri içəri daxil olarkən ayağa durmalı, onlara yer göstərməliyik;
- Ailəmizin sirlərini heç vaxt heç kimə verməməliyik və s.

Ailə valideyn və uşaqları özündə birləşdirən bir qurumdur. Ailədəki davranış qaydalarına riayət etmək, valideynlərimizin sözünə baxmaq, dediklərinə, nəsihətlərinə əməl etmək mənəvi borcumuzdur. Çalışaq ki, ailə üzvlərimizin, qonşularımızın və ümumiyyətlə, ətrafdakıların rahatlığını pozmayaq, istirahətinə mane olmayaq. Davranış qaydalarına bu cür əməl olunarsa, ailədə xoş münasibət, əməkdaşlıq, qarşılıqlı hörmət yaranar və nəticədə sağlam ailə həyatı yaşıanar.

Məktəbdə davranış qaydaları:

- Məktəb və onun həyatında qarşılaştığımız müəllimlərə, xidməti işçilərə, valideynlərə, yoldaşlarımıza salam verməliyik;
- Dərsdə müəllimlərin dediklərinə əməl etməli, öyrənməyə çalışmalıyıq;
- Yoldaşlarımızın dərs ləvazimatlarından icazəsiz istifadə etməməliyik;
- Dərsdə yersiz danışqlarla sinif yoldaşlarımın fikrini yayındırmamalı, diqqətini özümüzə cəlb etməməliyik;
- Ətrafi zibilləməməli, buna əməl etməyən yoldaşlarımıza da bunu xatırlatmalyıq, təmizliyə riayət etməyə cəlb etməliyik;
- Sinif yoldaşlarımın uğurlarına sevinməli, onlardan nümunə götürməməliyik və s.

İctimai nəqliyyatda davranış qaydaları:

- Yaşlılara, qadın və uşaqlara yol verməliyik;
- Düşənlərə mane olmamaq üçün qapı ağızında dayanmamalıyıq;
- Ucadan danışmamalı və gülməməliyik;
- Sürücü və sərnişinlərlə münaqişə yaratmamalıyıq;
- Sərnişinlərə mane olmamaq üçün çantani düzgün tutmalıyıq.

Cəmiyyətdə davranış qaydaları:

- Başqalarına etdiyimiz yaxşılıqları onların üzünə vurmamalıyıq;
- Başqalarının qüsurlarına rişxənd etməməliyik;
- Danışanın sözünü kəsməməliyik;
- İnsanların çox olduğu yerdə bir-birinizi itəlməməliyik;
- Başqalarının dərdinə şərik olmaliyıq;
- Başqalarının uğurlarına sevinməliyik və s.

Ailə də, məktəb də öz vəzifələrini cəmiyyətin tələbləri baxımından qurur. Yuxarıda sadaladığımız qaydalara əməl etmiş olsaq, yoldaşlıq və dostluq əlaqələrimiz daha da möhkəmlənər.

Sual və tapşırıqlar:

1. Müsbət əxlaqi keyfiyyətlər hansılardır?
2. Hansı əxlaqi keyfiyyətlər daha mühüm hesab oluna bilər? Fikrinizi əsaslandırın.
3. Kinoteatrda və gəzintidə əməl olunacaq davranış qaydaları hansılardır? Bu qaydalara əməl etmək nə üçün vacibdir?
4. Sizin hansı davranışınız böyükler tərəfindən qəbul edilməyə bilər? Səbəbi nədə görürsünüz? Bunu necə aradan qaldırmaq mümkündür?
5. Metroda və muzeydə hansı davranış qaydalarına əməl olunmalıdır?
6. Özünüüz müsbət və mənfi xüsusiyyətlərinizi yazın. Mənfi xüsusiyyətlərinizin ətrafdakılara necə təsir etdiyini və onların aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirin.
7. Bu gün Fidanın rəfiqəsinin ad günüdür. Ancaq o bunu unutmuşdu. Axşam yadına düşdü ki, rəfiqəsinin ad günüdür. Lakin Fidan təbrik etmək üçün gec olduğunu düşünüb ona zəng etmədi. Sizcə, Fidan düzgün hərəkət etdi? Niyə?
8. Rauf ata və anasına qapını açdı, onları gözləmədən qaçıb televizorun qabağında oturdu. Raufun etdiyi hərəkətə münasibətinizi bildirin. Sizcə, o hansı səhvə yol verdi?
9. Vüsalənin anası iki növbədə çalışır. İşdən gəldikdən sonra o, Vüsalənin və qardaşının tökdüklərini yiğisdirir, qabları yuyur, xörək bişirir. Vüsalə isə televizora baxır. Siz Vüsaləyə nə tövsiyə edərdiniz?
10. Verilənlər içərisində düzgün davranış qaydalarını seçin. Bu qaydaların əhəmiyyətini yazın.

Nəqliyyatda kimisə itələmək, dərdə şərik olmaq, qarşındakini dinişmək, fiziki qüsürü üzə vurmamaq, danışanın sözünü kəsmək, böyüklərə yol vermək, uşaqları incitməmək, münaqişə yaratmaq.

Düzgün davranış qaydaları	Əhəmiyyəti

Çap üçün dəvəti

3. Ailə və Vətən qarşısında mənəvi borcumuz

Sizcə, əsl vətəndaş kimdir?

Vətəndaş, ilk növbədə, ailədə formalaşır. Valideynlərimiz çalışırlar ki, bizi yüksək əxlaqlı, mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmiş şəxsiyyət kimi yetişdirsinlər. Bunun üçün biz düzgün davranış qaydalarına əməl etməli, savadlı olmalı, vətənin tarixini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, milli adət-ənənələrini bilməli, vətəni sevməliyik. Eyni zamanda biz vicdanlı, mübariz və vətənsevər olmalıyıq.

“Vətənin haradır?” sualına cavab axtararkən dərhal doğulduğumuz məkan ağlımiza gələcək. Ancaq bizim hamımızın bir vətəni var – Azərbaycan. Bəli, bu bizim Azərbaycandır. Azərbaycan uğrunda babalarımız mübarizə aparmış, ığidlərimiz qan tökmüşlər. Babalarımızın və ığidlərimizin bizə əmanət etdiyi vətənimizi göz bəbəyi kimi qorумalı, daim onun inkişafına çalışmalıyıq. Bu hər bir azərbaycanlıın mənəvi borcudur.

Vətən haqqında danişanda onu “Ana vətən” adlandırırıq. Çünkü Vətən də ana qucağı kimi isti, doğma və əzizdir. Vətəni sevmək azdır, onu qorumaq, bərəkətli torpaqlarını əkib-becərmək lazımdır.

Bəs vətənpərvər kimdir? Kim vətənpərvər hesab edilir?

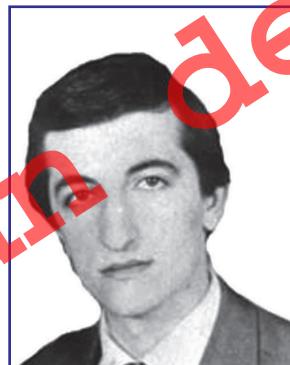
Buna müxtəlif cavablar verilə bilər. Ancaq əsl vətənpərvər o şəxsdir ki, vətənin mənafeyini öz mənafeyindən üstün tutur, yeri gələndə canından keçməyi belə əsirgəmir.

Vətən yolunda canından keçən şəhidlərimizi tanıyırsınız. İndi biz Gültəkin Əsgərovani, Albert Aqarunovu, Məzahir Rüstəmovu, Mübariz İbrahimovu və digər milli qəhrəmanlarımızı özümüzə örnək götürməli, xatırələrini əziz tutmalı və onların layiqli davamçıları olmalıdır.

Biz onlarla fəxr edirik.

*Milli Qəhrəman
Albert Aqarunov*

*Milli Qəhrəman
Məzahir Rüstəmov*

Çap üçün dəyill

Vətən sevgisi olmayan insanda heç bir yüksək əxlaqi keyfiyyət ola bilməz. Milli qəhrəmanlarımız qəhrəmanlıq göstərərkən şan-şöhrəti yox, vətən sevgisini əsas hesab etmişlər. Onların çoxu canlarını bu yolda qurban vermişdir.

Vətənimizin ucalması, torpaqların bütövlüyü, onun sayılan dövlətlərdən biri olması uğrunda mübarizə aparan ümummilli lider Heydər Əliyev əsl vətənpərvər idi. "Ömrümün qalan hissəsini də Vətənimə bağışlayıram", – deyən ulu öndər yeni, müstəqil Azərbaycanın qurucusu oldu. Onun vaxtilə yürütdüyü siyaseti hazırda ölkə prezidenti İlham Əliyev uğurla davam etdirir.

Unutmayaq: vətənpərvərlik ailədən başlayır, məktəbdə formalaşır, həyatda reallaşır.

*Uşaqlar bizim gələcəyimizdir.
Gələcəyimizi necə tərbiyə
edəcəyiksə, ölkəmizin sabahı
bundan asılı olacaqdır.*

Heydər Əliyev

Ailə kiçik dövlətdir və buna görə də möhkəm təməl üzərində qurulmalıdır. Ailədə qarşılıqlı hörmət və məhəbbət, məsuliyyət, ailənin hər bir fərdinin öz vəzifələrinə əməl etməsi və s. cəhətlər çox əhəmiyyətlidir.

Demokratik ailədə uşaqların hüququnu qorumaq üçün valideynlər əllərindən gələni edir, onların inkişafı üçün hər bir şəraiti yaratmağa can atırlar. Belə ailədə övlad da öz vəzifəsini başa düşür, valideyn qarşısında mənəvi borcunu yerinə yetirməyə çalışır. Bu zaman valideyn və övlad arasındaki münasibətlər ailənin problemlərinin birlikdə həll edilməsinə imkan verir.

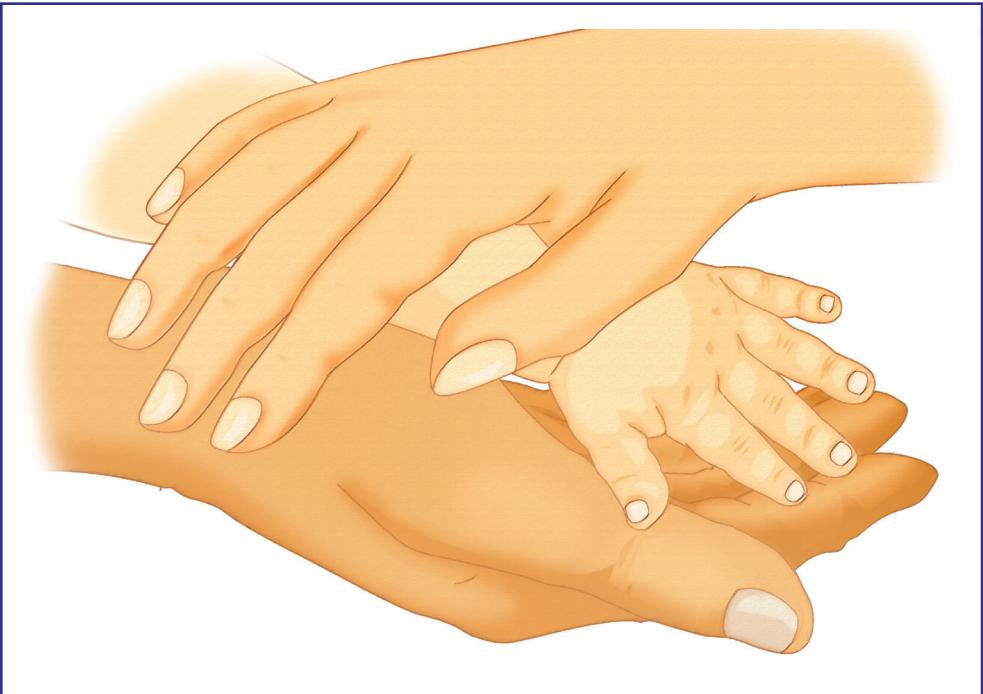

Uşaq dünyaya müstəqil yaşama qabiliyyətləri ilə gəlmir. Valideynlər ona qayğı göstərir, öz borclarını yerinə yetirirlər. Valideyn qocalanda və müstəqil yaşama qabiliyyəti tükənəndə isə övladlar onlara qayğı göstərməlidirlər. Ailədə tərbiyə alan övladın ən böyük vəzifəsi valideynlərinə, müəllimlərinə, ustadlarına ehtiram göstərmək, onlara hörmət etməkdən ibarətdir.

Ata-anaya, ailənin digər üzvlərinə hörmət və məhəbbət bizim davranışımızın əsasını təşkil edir. Şübhəsiz, bu məhəbbət inkişaf edərək Vətənə və xalqa olan məhəbbətə çevrilir.

İnsanın xarakterinin, əməyə, mənəvi dəyərlərə, mədəni sərvətlərə münasibətinin ailədən başlandığı və formalasdığı həmiya məlumdur. Ailənin möhkəmliyi valideynlərlə uşaqları arasında olan münasibətlərdən asılıdır. Valideynlərin övladlarına münasibəti körpə vaxtından düzgün qurulmasa, onların düzgün tərbiyə olunması mümkün deyil. Sağlam bir nəslin yetişdirilməsində ailənin böyük rolu var. Ailədə valideynlərlə övladlar arasında qarşılıqlı anlaşılma olmasa, inam və etibar da olmaz. Siz valideynlərinizə həmişə hörmətlə yaşınamalı, onlara olan övladlıq borcunuza yerinə yetirməyə çalışmalısınız. Bunun üçün sizə müəyyən tövsiyələr təqdim edirik:

- Valideynlərinizin qayğısına qalın, onların xüsusü günlərini unutmayın;
- Valideynlərinizlə rəftarınızda mədəni olun;
- Valideynlərinizin əhvali-ruhiyyəsinin pis olduğunu görürsünüzsə, onu yaxşılaşdırmağa çalışın;
- Valideynlərinizin problemlərinin həllinə qoşulun;
- Valideynlərinizə hörmətlə yanaşın;
- Valideynləriniz arasında olan söhbəti başqalarına danışmayın;
- Valideynlərinizə yalan danışmayın;
- Valideynlərinizlə mübahisə etməyin;
- Valideynlərinizin nəsihatinə qulaq asın və onları səbirlə dinləməyi bacarın;
- Valideynləriniz sizdən incikdirse, səbabını öyrənməyə çalışın.

Əgər siz valideynlərinizi başa düşsəniz, onlarla hörmətlə davransanız, aranızdakı münasibətlər düzgün qurular. Ailədə qarşılıqlı hörmət olarsa, sizin də heyatınız rahat olar.

Sual və tapşırıqlar:

1. Valideynləriniz qarşısında mənəvi borcunuzu nədə görürsünüz?
2. Valideynlərlə övladlar arasındaki qarşılıqlı inam dedikdə nə nəzərdə tutulur?
3. Nə üçün çox vaxt “ana” və “vətən” sözləri qoşa səslənir?
4. Məktəbdə vətənpərvərliyinizi necə nümayiş etdirə bilərsiniz? Bunun həlli yollarını, öz üzərinizə düşən vəzifələri müəyyənləşdirin.
5. Musiqiçi, rəssam, alim, yazıçı və əsgərlər vətən qarşısında mənəvi borclarını necə yerinə yetirirlər?
6. İşgal altındakı torpaqlarımızı geri qaytarmaq üçün üzərimizə düşən vəzifələr hansılardır?
7. 20 Yanvar şəhidləri vətən qarşısındaki mənəvi borclarını necə yerinə yetirdilər? Mövzu ilə bağlı divar qəzeti hazırlayın.
8. Bu kiçik parçanı oxuyub müzakirə edin.

Qonşu padşah Hun hökmdarı Metedən ən yaxşı atını istədi. Əgər verməsə, müharibə edəcəyini dedi. Mete atını verdi. Oğlunu istədi. Şah müharibə olmasın deyə, onu da verdi. Ancaq ondan sərhəddəki yarasız torpağı istəyəndə Mete qəzəblənərək dedi: “At və oğul mənim idi, mənasız qan tökiilməsin deyə, onları verdim. Lakin torpaq mənim deyil. Torpaq xalqındır; onun üstündə igidlərin qanı axıb. Biz müharibə edəcəyik. Çünkü torpaqdan pay olmaz”.

9. Cədvəli dəftərinizə çəkib tamamlayın.

Ölkə vətəndaşı	Vətən qarşısında borcu
Müəllim	
Həkim	
Hüquqşunas	
İdmançı	

10. Hesab edin ki, qonşuluqda tək kimsəsiz bir qadın yaşayır. Siz ona kimsəsizliyini hiss etməsin deyə, hansı köməkliyi göstərə bilərsiniz?

Çap üçün deyill

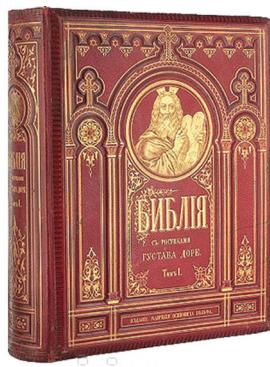
4. Dini ibadətlər və mərasimlər

Azərbaycanın tarixi inkişafının xiüssusiyətləri, coğrafi mövqeyi, əhalisinin çoxmillətli olması burada müxtəlif dinlərin mövcudluğuna şərait yaratmışdır. Ölkədə ayrı-ayrı dövrlərdə bütçərəstlik, zərdüştlük, yəhudilik, xristianlıq, islam və digər dinlər yayılmışdır.

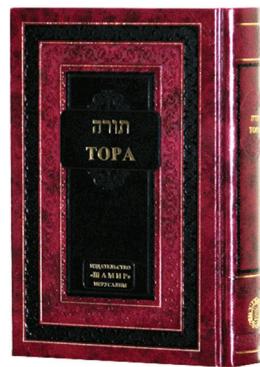
Sizcə, səmavi dinlərin hansı ibadət və mərasimləri bir-birindən fərqlənir?

“Qurani-Kərim”

“İncil”

“Tövrat”

Hər bir dinin özünəməxsus müəyyən ibadət və mərasimləri vardır. Bildiyiniz kimi, islamda namaz hər bir müsəlmana vacib buyurulmuş ibadətdir. İslam dininə görə, namaz vasitəsilə insan Yaradanına öz sədaqətini nümayiş etdirərək Ona yaxınlaşır, saflaşır və ülviləşir.

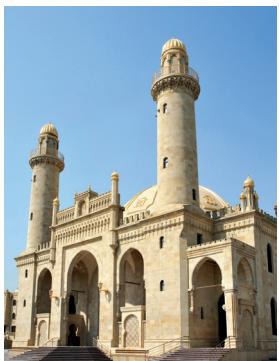
Müsəlmanlar gündə 5 dəfə namaz qılmalıdır.

Cümə müsəlmanlar üçün müqəddəs gün sayılır.

Ramazan və Qurban bayramları müsəlmanların dini bayramlarıdır. Bu bayrlarda müsəlmanlar bir sıra mərasimlər icra edirlər.

İnsanlar Qurban bayramı günü səhər tezden məscidə toplaşır. Burada bayram namazı qılınır, sonra isə niyyət edənlər qurbanlıq heyvan kəsirlər. Adətən, heyvan kəsilib üç hissəyə ayrılır. Bir hissəsi qohum-qonşuya, bir hissəsi imkansızlara paylanır, qalan hissəsi isə qonaqlar üçün bisirilir. Hər bir qurban kəsən adam bütün malının, mülküün, ruzisinin Allahdan olduğunu və bütün var-dövlətini Allah yolunda sərf etməyə hazır olduğunu bildirir. Həcc ziyarətində olan insanların kəsdiyi qurbanlar isə, adətən, ehtiyac içində olan dövlətlərin əhalisinə göndərilir.

Ramazan bayramı müsəlmanların əsas bayramlarından biri hesab olunur. Bayram Ramazan ayının sonuncu gecəsi Ayın görünməsi ilə müəyyən olunur. Bayrama qədər müsəlmanlar bir ay müddətində oruc tuturlar. Oruc zamanı insanlar səhərdən gün batana kimi qida və maye qəbul etmirlər. Bayram günü oruc tutulmur, camaat məscidə toplaşır, bayram namazı qılınır. Namazdan sonra hər bir evdə süfrə açılır, müxtəlif yeməklər hazırlanır. Ramazan bayramı günü halva, fətir bisirilir və paylanılır. Orucluq zamanı müsəlmanlar kasıblara pul və ərzaq yardımı edirlər.

Məscid

Kilsə

Sinaqoq

Şənbə yəhudilər üçün müqəddəs gün sayılır.

Şənbə sevinc və istirahət günüdür. Bu gün yəhudilər dincəlir, Tövrati öyrənmək və bayram süfrəsi hazırlamaqla məşğul olurlar. Yəhudi şənbəsi təqvimlə cümə gününün axşamı Günəşin batması ilə başlayır. Evlərdə şamlar yandırılır və dualar oxunur. Bütün ailə və dəvət edilmiş qonaqlar bayram süfrəsində iştirak edir, bu zaman süfrədə mütləq xeyir-dua verilmiş şərab və xeyir-dua verilmiş iki xüsusi bayram çörəyi (xalı) olur. Adətən, şənbə günü sinaqoqu ziyarət edirlər. Bu gün xüsusi dualar oxunur, ətrafa xoş ətirlər səpilir və xüsusi şam yandırılan Xavdal mərasimi ilə bitir. Bir çox mömin yəhudilər bu gün ayaqqabı geyinmirlər.

Pasxa (Pesax) yəhudi bayramıdır. Bu gün bütün dünyadan yəhudiləri Misir əsarətindən azad olunmalarını qeyd edirlər. Bayramın keçirildiyi günlər ərzində yalnız duzsuz və quru çörək (matsu) yeməyə icazə verilir. Pasxanın başlanmasıının ilk iki günündən birində bütün ailə qonaqlarla birgə xüsusi pasxa süfrəsində iştirak edir. Ev sahibi Misirdən gedişin tarixçəsini danışır. O, xüsusi olaraq qeyd edir ki, yəhudilər tək Allahı tanımayan Misir fironunun əsarətindən qurtarmaq üçün orası Musa peyğəmbərlə birlikdə tərk etmişlər. Süfrədə əyləşənlər dua edir və dörd qədəh alkoqolsuz şərab içirlər. Sinaqoqda pasxa günlərində bayram ibadətləri keçirilir.

Bazar günü xristianların müqəddəs günü sayılır.

Pasxa həm də xristianların dini bayramıdır. Pasxa bayramında xristianlar İsa Məsihin dirilmə gününü qeyd edirlər. II əsrən indiyədək bu bayram bütün kilsələrdə keçirilir, Məsihin ölümü və dirilməsi yad edilir. Xristianların Pasxa bayramı ilə bağlı müxtəlif adət-ənənələri vardır. Onlar Pasxadan əvvəl 40 gün müdətində oruc saxlayırlar. Orucun əsas şərtləri heyvani qida məhsullarından və əyləncələrdən imtina etməkdir.

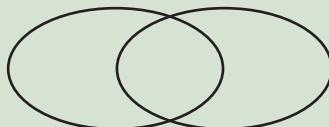
*Din – insanın
dünyamı dərk
etmək
istəyindən
yaranmış
dünyagörüşü
formasıdır.*

Pravoslav və katolik kilsələrində bayramdan əvvəlki şənbə gününün gecəsində, adətən, gecə duası oxunur. Xüsusi ayınlər, mərasimlər keçirilir. Bütün xristianlar Pasxa bayramı münasibətilə bir-birlərini təbrik edirlər.

Müxtəlif dinlərdəki ibadətlərin və mərasimlərin fərqli olmasına baxma-yaraq, bütün səmavi dinlərin oxşar cəhətləri vardır. Allahın tək olmasını qəbul etmək, yalnız Allahdan imdad istəmək səmavi dinlərin ümumi cəhətidir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Müsəlmanlar hansı dini mərasimləri qeyd edirlər?
2. Xristianlar hansı dini mərasimləri qeyd edirlər?
3. Yəhudilər hansı dini mərasimləri qeyd edirlər?
4. Xristianların Pasxa bayramı ilə yəhudilərin Pasxa bayramını Venn diaqramına əsasən müqayisə edin.

5. İsraildə eyni binanın bir qapısından məscidə, digərindən sinaqoqa giriş var. Sizcə bunu necə izah etmək olar?
6. Dinlərə və onların xüsusiyyətlərinə aid cədvəli dəftərinizə çəkib tamamlayın.

Din	Peyğəmbər	İbadət yeri	Müqəddəs gün	Dini mərasim

7. Müxtəlif dinlərə məxsus bayramların oxşar cəhətlərinə aid esse yazın.

II. DÖVLƏTİMƏ ARXALANIRAM

- 5. Dövlətdə idarəcilik**
- 6. Cəmiyyətin idarə olunmasında
dövlətin funksiyaları**
- 7. Hüquqlarımızı qoruyanlar**
- 8. İqtisadi inkişaf**

5. Dövlətdə idarəçilik

Siz dövlətin yaranması haqqında məlumatlısınız. Dövlət yarandıqdan sonra cəmiyyəti idarə etmək üçün qanunlar tətbiq olunmağa başlandı. Sizcə, dövlətdə qanunlar olmasa, nə baş verər?*

Dövlətin idarəetmə formalıları	
Monarxiya	Respublika
<i>İrsən keçən hakimiyyət formasıdır. Bəzi monarxiyalarda parlament monarxin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırır.</i>	<i>Burada ali hakimiyyət müəyyən müddət üçün seçilmiş hakimiyyət orqanlarına məxsusdur.</i>

Bütün cəmiyyətlərdə dövlətin müxtəlif idarəetmə formalıları vardır. Dövlət hakimiyyəti müxtəlif üsul və vasitələrlə həyata keçirilir. Dövlətin idarəetmə formalıları dövlətin ali idarəetmə orqanlarının təşkilini, fəaliyyət müddətlərini və səlahiyyətlərini müəyyən edir. Demokratik** dövlət dövlət formallarından biridir. Demokratik dövlətlərdə xalqa dövlət işlərində iştirak etmək hüquq verilir. Demokratik cəmiyyət siyasi partiyalar və təşkilatların qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan hakimiyyət sistemidir.

Demokratik dövlətin prinsipləri:

*Xalq hakimiyyət mənbəyidir; Dövlət orqanları seçkilidir;
İnsan hüquqları və azadlıqları dövlət tərəfindən qorunur.*

* Qanun cəmiyyətdə yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir, insanları hüquq pozuntusundan qoruyur, qoyulan qaydalara əməl etməyən şəxslərin cəzalanmasını müəyyən edir.

** Demokratiya yunanca “xalq hakimiyyəti” deməkdir.

Dövlət hakimiyətinin bölünməsi

1. Qanunvericilik hakimiyəti.
2. İcra hakimiyəti.
3. Məhkəmə hakimiyəti.

Dövlətimizin konstitusiyasına əsasən, Azərbaycan Respublikası demokratik dövlətdir. Dövlət hakimiyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır.

Konstitusiyamızın 7-ci maddəsinin 3-cü hissəsində göstərilir ki, dövlətimizdə *qanunvericilik hakimiyətini* Milli Məclis həyata keçirir. Ölkədə qanunlar yalnız Milli Məclis tərəfindən qəbul olunur. Milli Məclisin özü isə seçki yolu ilə formallaşır.

Milli Məclisin bir çox səlahiyyətləri vardır. Milli Məclisin müxəttif komitələri fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasında hər bir vətəndaş öz seçdiyi deputati vasitəsilə Milli Məclisə təkliflər verə bilər.

Ölkəmizdə *İcra Hakimiyəti* Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur.

Ölkə prezidenti konstitusiyadan irəli gələn bəzi məsələlərin həlli üçün fərman və sərəncamlar verir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti icra səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini yaradır. Nazirlər Kabineti təhsil, rabitə, informasiya, səhiyyə,

*Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti İlham Əliyev*

Milli Məclis:

- *Qanunverici hakimiyətdir.*
- *Azərbaycan xalqının maraqlarını və iradəsini ifadə edir.*
- *Fəaliyyətində müstəqildir.*

Prezident:

1. *Ali Baş Komandanıdır.*
2. *Dövləti təmsil edir.*
3. *İcra başçılarını vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir.*
4. *Milli Məclisin razılığı ilə Azərbaycan Respublikasının Baş nazirini, Baş prokurorunu və digər vəzifəli şəxsləri təyin edir və vəzifəsindən azad edir.*
5. *Qanunları imzalayır.*
6. *Əfv etmək, təltif etmək, çağırışçıları orduya səfərbər etmək, tərxis etmək və s. səlahiyyətlərə malikdir.*

Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının İnzibati Binası

*Dövlət iki
halda sarsıla
bilər: günahkar
cəzasız qalandı
və günahsız
cəza veriləndə.
Heydər Əliyev*

sosial təminat, mədəniyyət və s. məsələləri öz səlahiyyəti çərçivəsində təmin edir.

Məhkəmə hakimiyyəti ölkədə ədalət mühakiməsini həyata keçirən yeganə hakimiyyətdir. Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Apelyasiya məhkəmələri, Azərbaycan Respublikasının ümumi (şəhər, rayon) məhkəmələri və digər məhkəmələr həyata keçirir. Onlar və təndaşlarımızın hüquq və azadlığını qoruyur.

Sual və tapşırıqlar:

1. Dövlət idarəetmə formalarını səciyyələndirən cəhətlər hansılardır?
2. Dövlətlərdə hansı idarəetmə formaları mövcuddur?
3. Hakimiyyətin bölünməsi prinsipinin nə demək olduğunu izah edin.
4. Konstitusiya haqqında məlumat toplayın.
5. Siz Milli Məclisə təkliflər vermək istəsəniz, bunu necə edərsiniz?
6. Azərbaycanda qanunverici orqanın səlahiyyətlərini açıqlayın.
7. Respublikamızda təhsil sahəsində gedən dəyişikliklərdə dövlətin rolу haqqında məlumat toplayın.
8. “Qanunların icrasına nəzarət olunmasa, ölkədə nə baş verər?” mövzusunda esse yazın.

6. Cəmiyyətin idarə olunmasında dövlətin funksiyaları

Artıq sizin dövlət haqqında müəyyən məlumatınız var. Məlumdur ki, dövlət cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayır. Gəlin araşdırıq: dövləti digər siyasi təşkilatlardan fərqləndirən cəhətlər hansılar?

*Xalq dövlət üçün yox,
dövlət xalq üçün
olmalıdır.*
Heydər Əliyev

Dövlətin idarə olunmasında müxtəlif insanlar iştirak edirlər. Onlar dövlətin idarə olunmasını dövlət orqanları, müəssisə və təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirirlər. Dövlətin məqsədi onun funksiyalarında əks olunur.

DÖVLƏT:

Cəmiyyətin bütövlüyüni təmin edir.

Ərazi bölgüsü aparır.

Əhalinin əlaqələrini təmin edir.

Qanunlar verir.

Vətəndaşlıq verir və vətəndaşlığı ləğv edir.

Vergi və pul siyasəti aparır və s.

Dövlətin fəaliyyətinin istiqamətləri onun funksiyaları adlanır. Bu funksiyalar iki qrupa bölünür.

Siz bunların bir neçəsi ilə tanış olmuşsunuz. Bəzi funksiyalarla da tanış olaq.

DÖVLƏTİN FUNKSIYALARI

Daxili funksiyalar:

İqtisadi funksiya
Sosial funksiya
Hüquqi funksiya
Siyasi funksiya
Təhsil funksiyası
Mədəni-tərbiyə funksiyası
Ekoloji funksiya

Xarici funksiyalar:

Digər dövlətlərlə əlaqə funksiyası
Ölkənin müdafiəsi funksiyası

İqtisadi funksiya – Dövlət ölkədə iqtisadi prosesləri təşkil edir və tənzimləyir. Məsələn, dövlət bütçəsini müəyyənləşdirir, vergi siyasətini həyata keçirir, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına şərait yaradır və s.

Sosial funksiya – əməkqabiliyyətli insanların işlə təmin olunmasına şərait yaradır. Yeni iş yerləri açılır, əməkhaqları, təqaüdlər, pensiyalar artırılır və s.

Hüquqi funksiya – insanların hüquqlarını qoruyur, hüquq normalarını müəyyən edir.

Siyasi funksiya – əhalinin arzu və istəklərinə cavab verən siyasi xətti işləyib hazırlayır.

Təhsil funksiyası – təhsil almaq üçün şərait yaradır.

Mədəni-tərbiyə funksiyası – əhalinin mədəni tələbatlarının ödənilməsi, dünya mədəniyyəti ilə tanışlıq məqsədilə tədbirlər həyata keçirir.

Ekoloji funksiya – təbii ehtiyatlardan düzgün istifadə etmənin müəyyənləşdirilməsi və insanların sağlam ətraf mühitdə yaşamalarının təmin olunmasını həyata keçirir.

Digər dövlətlərlə əlaqə funksiyası – bir çox ölkələrlə mədəni, siyasi və iqtisadi əlaqələr qurur.

Ölkənin müdafiə funksiyası – ölkənin ərazi bütövlüyünü qoruyur, müdafiə qüdrətini artırır və s.

Sual və tapşırıqlar:

1. Respublikada son illərdə təhsillə bağlı görülən işlərin siyahısını tərtib edin.
2. Dövlət bazarda məhsulun qiymətini ucuzlaşdırmağa nail olmaq üçün hansı yollardan istifadə edə bilər? Məlumat toplayın.
3. Dövlət çoxuşaqlı ailələrə kömək edir. Bu onun hansı funksiyasına aiddir? Dövlət daha kimlərə yardım edir? Məlumat toplayın.
4. Ölkəmizdə dünya mədəniyyəti ilə əlaqədar keçirilən tədbirlərə aid məlumat toplayın.
5. Ölkəmizdə olan qaçqın və köçkün ailələrə dövlət qayğısı haqqında məlumat toplayın.
6. Cədvəl qurub göstərilənlərin dövlətin hansı funksiyalarına aid olduqlarını qruplaşdırın: sərhədləri və daxili asayışı qoruyur, əhalinin dünya mədəniyyəti ilə tanış olması üçün tədbirlər təşkil edir, ticarət əlaqələri yaradır, hüquq normaları müəyyən edir, yeni bağça və məktəblər açır.

7. Hüquqlarımızı qoruyanlar

Dövlətin funksiyalarından birinin hüquqi funksiya olduğunu bilirsiniz. Artıq beşinci sinifdə insanların hüquqlarını müdafiə edən təşkilatlar haqqında da biliklər əldə etmişiniz. Bəs bu təşkilatların fəaliyyəti haqqında nə bilirsiniz?

İnsan təbiətin təkrarolunmaz varlığıdır. Yaxşı yaşamaq hər bir insanın haqqıdır və o bunun üçün mübarizə aparır, oxuyur və işləyir. İnsan həm də daim öz ləyaqətini* qorumağa borcludur. Dövlət də, öz növbəsində, vətəndaşlarının mənafeyinin keşiyində durur.

İnsan ləyaqətinə hörmət hər vaxt eyni olmamışdır. Əvvəlcə ləyaqət haqqında təsəvvürlər formalasmış, sonralar isə insan ləyaqəti müdafiəsinin ən mükəmməl mexanizmi – insan hüquqları yaranmışdır. İnsan hüquqlarına əməl olunması sahəsində başlıca məsuliyyətin dövlət üzərinə düşməsi qanunayğundur, çünki hər bir insanın hüquq və azadlığını qorumaq bilavasitə dövlətə məxsusdur. Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların hüquq və azadlığı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə qorunur.

Əsas insan hüquqları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 24–71-ci maddələrində sadalanır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 52-53-cü maddələri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının hüquqlarına və onlara verilən hüquqi təminatlara həsr olunmuşdur. Vətəndaş qanunla müəyyən olunmuş hüquqlardan istifadə edən və dövlət qarşısında vəzifələr daşıyan şəxsdir. Bu şəxslər Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabedirlər.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının hüquq və azadlığı Konstitusianın 125-ci maddəsinə əsasən məhkəmələr tərəfindən müdafiə olunur.

Ümumiyyətlə, Konstitusianın 158 maddəsinin 40-dan çoxu insan hüquq və azadlığına həsr edilmişdir. İnsanlarımızın hüquqları onların qadın, kişi olmasından, harada yaşamasından, irqindən, dilindən, dini inancından asılı olmayaraq qorunur.

Bununla yanaşı, 2002-ci ildən respublikamızda digər demokratik ölkələrdə olduğu kimi, insan hüquqlarının müdafiəsi üçün İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman**) fəaliyyət göstərir.

Ombudsman öz məhiyyətinə görə dövlətin qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinə aid olmayan orqanıdır.

* Ləyaqət hər bir insanın şəxsiyyətinə və özünə hörməti deməkdir.

** Ombudsman İsvəç dilində “ombuds” – “aparıcı”, “man” – “şəxs” deməkdir. Mənası – insan hüquqlarının təmin olunmasına nəzarət edən şəxs.

10 dekabr - İnsan Hüquqları Günü

Qanuna əsasən, o, tam müstəqildir. Onun əsas işi vətəndaşların ərizə və şikayətlərini aşasdırmaqdır.

İnsan hüquqlarının qorunması ilə müxtəlif bəyənlərlə təşkilatlar da məşğul olur. Siz bunlardan BMT-nin və ATƏT-in fəaliyyətləri ilə tanış olmusunuz. BMT-nin xüsusi komissiyasının hazırladığı “İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə”-nin* qəbul edildiyi gün – 10 dekabr **İnsan Hüquqları Günü** kimi qəbul olunub. Bu bəyannamə 1948-ci ildə qəbul edildikdən sonra 1950-ci ildə bütün dünya dövlətlərində onu qeyd etmək tövsiyə olunmuşdur.

BMT bəyənlərlə səviyyədə insanların hüquqlarını qorumaq üçün müxtəlif istiqamətlərdə sənədlər hazırlamışdır.

Bilirsiniz ki, UNICEF (*Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu*) BMT-nin uşaqların hüquqlarını müdafiə edən təşkilatıdır. Qadın hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq üçün isə UNIFEM (*Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qadınlar Fondu*) yaradılmışdır. Bu fondun əsas işi kişi və qadın bərabərliyini həyata keçirməkdir.

*Dinindən, dilindən,
irqindən asılı olma-
yaraq, Azərbaycanın
bütün vətəndaşları
eyni hüquqlara
malikdirlər.
Heydər Əliyev*

* Bəyannamə fars dilindəki “namə” və ərəb dilindəki “bəyan” sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Mənası – müəyyən prinsiplərin bəyan edildiyi bəyənlərləq hüquqi sənəd.

Qadın və kişilər arasında sosial bərabərlik “gender bərabərliyi” kimi qəbul olunur. Gender anlayışı indi hamiya tanışdır. Gender bərabərliyinin bəzən qadın hüquqlarının qorunması kimi başa düşülməsi səhvdir. Burada məqsəd qadın və kişilərin cəmiyyətdəki vəziyyətində mövcud olan fərqlərin aradan götürülməsidir.

ATƏT və ondan əvvəl yaranan Avropa Şurasının əsas prinsiplərinə insan hüquqlarının qorunması, qanunların alılıyi aiddir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra qaçqın və ölkədaxili köckünlər dünya birliyi üçün çox böyük problemlər yaratdı. Bu problemləri aradan qaldırmaq və qaçqınların hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq üçün

1945-ci ildə BMT Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığını yaratdı. Hazırda ölkəmizdə 1988-ci ildə Ermənistandan qovularaq ata-baba yurdlarını məcburi tərk etmiş **qaçqınlar** vardır. Torpaqlarımızın zəbt edilməsi nəticəsində Dağlıq Qarabağda və ətraf bölgelərdə kütləvi şəkildə insan hüquq və azadlığının pozulması baş vermişdir. Ölkə daxilində əhalinin bir qismi də öz yaşayış yerlərini məcburi tərk etmişdir ki, bunlar da **köckün** adlanır.

Dövlətimiz qaçqın və köckünlərə hərtərəfli yardım edir. Onların hüquqlarını qorumaq və problemlərini həll etmək üçün Qaçqınların və Məcburi Köckünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır.

Ancaq unutmayaq ki, soydaşlarımızın hüquqları mənfur düşmənlərimiz olan erməni millətçiləri və onları dəstekləyənlər tərəfindən pozulmuşdur. Azərbaycanlılar öz evlərindən didərgin düşmüşlər. Xocalıda isə əsl soyqırımı törədilmişdir. Biz bunu unutmamalıyıq! Torpaqlarımız zəbt olunmuşdur. Onu azad etmək bizim borcumuzdur!

“*İnsan hüququ hər bir insanın hüququdür, eyni zamanda hər bir xalqın hüququdır*”.

Heydər Əliyev

18 iyun – Milli
İnsan Hüquqları
Günüdür.

Konstitusiyada əks olunan bəzi insan azadlıq və hüquqları:
<i>İnsan azadlığı</i>
<i>Fikir və söz azadlığı</i>
<i>Vicdan azadlığı</i>
<i>Sərbəst toplaşmaq azadlığı</i>
<i>Məlumat azadlığı</i>
<i>Yaradıcılıq azadlığı</i>

İnsan hüquqları
<i>Təhsil hüququ</i>
<i>Bərabərlik hüququ</i>
<i>Yaşamaq hüququ</i>
<i>Azadlıq hüququ</i>
<i>Mülkiyyət hüququ</i>
<i>Nikah hüququ</i>
<i>Əmək hüququ</i>
<i>İstirahət hüququ</i>
<i>Şəxsi toxunulmazlıq hüququ</i>

Sual və tapşırıqlar:

1. UNICEF və UNIFEM fondlarının fəaliyyətini müqayisə edin.
2. BMT-nin “Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya”sı ilə tanış olun, sağlamlıq və təhsil hüququnun qorunmasına aid olan bəndləri seçib yazın.
3. BMT-nin “Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya”sına daha hansı hüquqlarınızı daxil edərdiniz?
4. İnsan hüquqlarının qorunması dövlətimizdə hansı sənəddə öz əksini tapır?
5. Azərbaycanda xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1901-ci ildə Bakıda Qızlar məktəbi açmışdır. Bununla qadınların hansı hüquqları nəzərə alınmışdır?

ARAŞDIRIN

Aşağıdakı mövzular haqqında məlumat toplayın

- Uşaq doğulduğda ilk olaraq onun hansı hüquqları yaranır? Bununla bağlı BMT-nin “Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya”sında hansı bəndlər vardır?
- Ölkəmizdə ombudsmanın fəaliyyəti.
- Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların hüquqlarının qorunması.
- Qadın hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq üçün hansı beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət göstərir? Bu təşkilatlar tərəfindən qadınların hansı hüquqları qorunur?

Çap üçün dəyill

8. İqtisadi inkişaf

Ölkəmizin iqtisadi inkişafında neftin və qazın rolü böyükdür. Neftdən hansı məhsullar istehsal olunur?

İnsan çox qədimdən yemək, geyinmək və təhlükələrdən qorunmaq haqqında fikirləşməli olmuşdur. Qədim insanlar təbiətin bəxş etdiyi məhsullardan – yabanı bitkilərdən, vəhşi heyvanlardan qida kimi istifadə etmiş, müxtəlif əmək və ovçuluq alətləri hazırlamışlar. Sonralar onlar heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Zaman keçdikcə yeraltı sərvətlərdən də istifadə olunmuşdur.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında neftin və qazın nə kimi rolü vardır?

Biz bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getməliyik.

Heydər Əliyev

İnsanın fəaliyyət sahələri genişləndikcə iqtisadiyyat anlayışı formalaşmağa başlamışdır. Deməli, iqtisadiyyat bəşər tarixinin yaranması ilə birgə yaranmışdır. O, insan fəaliyyətinin ən mühüm sahəsidir. İqtisadiyyatsız cəmiyyət təsəvvür etmək mümkün deyil.

Hər bir dövlətin qüdrəti onun iqtisadi gücү ilə ölçülür. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin əhalisi firavan yaşayır, onların ehtiyacları ödənilir. İnsanlar öz ehtiyaclarını ödəmək üçün daim müxtəlif nemətlər – qida məhsulları, geyim və möişət əşyaları və mənzil üçün lazım olan avadanlıqlar istehsal edirlər.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə ictimai təsərrüfat formaları bir-birini əvəz etmişdir. Bu təsərrüfat formalarına *natural təsərrüfat*, *əmtəə təsərrüfatı* və *bazar iqtisadiyyatı* aiddir. Müəyyən bir dövrde insanlar yalnız öz tələbatlarını ödəmək məqsədilə məhsul istehsal edirdilər. Bu, *natural təsərrüfat* forması adlanırdı.

Zaman keçdikcə *əmtəə təsərrüfat* forması *natural təsərrüfat* formasını əvəz etdi. İnsanlar öz tələbatlarından artıq məhsul istehsal etməyə başladılar.

Bazar iqtisadiyyatı müasir dövrədək gəlib çıxmış və digər təsərrüfat formalarından sonra yaranmışdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, ölkəmizdə də *bazar iqtisadiyyatı* insanların sərbəst əmək fəaliyyəti göstərmələrinə şərait yaratır. Bu isə insana öz qabiliyyətini, biliyini və təcrübəsini daim təkmilləşdirmə imkanı verir. Bazar əlaqələri bütün təsərrüfat sahələrini əhatə edir. İstehsal olunmuş məhsul bazara çıxarılır və ilkin qiymət onun maya dəyərinə görə qoyulur. Bazarda satış qiyməti isə insanların tələb və təkliflərinə əsasən müəyyən olunur.

Tələb – alıcıların müəyyən qiymətə almağa hazır olduqları məhsulun ifadə formasıdır.

Tələbin artması və azalması bir çox səbəblərdən asılıdır. Onların ən başlıcası qiymətdir. Əgər məhsulun qiyməti aşağıdırsa, tələbat daha çox ödənilir. Qiymət artarsa, tələb aşağı düşər. Tələb, həm də alıcıların istək və imkanından asılıdır. Məsələn, XX əsrin 80-ci illərində idman ayaqqabılara tələbin artmasının səbəbi idman ayaqqablarının dəbə çevrilməsi olmuşdur.

Tunar və Raul idman paltarı almaq istəyir. Sizcə, bu zaman onlar nəyi nəzərə almmalıdır?

İqtisadiyyat inkişaf etdikcə insanların gəlirləri artır. Gəlirlərin artması insanların ehtiyaclarına təsir göstərir. Məsələn, inkişaf etmiş dövlətlərdə insanlar kompüterləri, məişət avadanlıqlarını hər 3-4 ildən bir dəyişir. Bəzi dövlətlərdə isə bu avadanlıqlardan daha uzun müddət istifadə edilir.

Hər hansı bir məhsula tələb artdıqca istehsalçılar onun istehsalını artırırlar. Bu isə bazarda təklifin artmasına götirib çıxarır. Təklif nədir?

Təklif – istehsalçıların müəyyən qiymətə satışa çıxarmağa hazırladıqları məhsulun miqdarıdır. Qeyd edildiyi kimi, bazar iqtisadiyyatında tələb və təklif bir-birlərini tənzimləyir. Tələbin artması məhsulun qiymətinin artmasına, təklifin artması isə tələ-

bin azalmasına və istehsal edilən məhsulun qiymətinin azalmasına səbəb ola bilər.

Tələb və təklifə həmçinin başqa amillər də təsir edir. Məsələn: Çörəyə olan tələbat təkcə çörəyin qiymətindən deyil, gəlirdən, başqa qidalaların qiymətindən, çeşidin çoxluğundan və s. asılıdır.

Tələb təkliflə sıx bağlı olduğu üçün hər bir ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Bu isə həmin ölkənin inkişafına təkan verir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Bazarda qiymət necə müəyyən olunur?
2. Ölkəmizin iqtisadiyyatını gücləndirən vasitələrin siyahısını tərtib edin.
3. Neft sənayesinin, turizmin inkişafının iqtisadiyyata təsirinə aid məlumat toplayın.
4. Bir ölkənin əhalisinin tələbatları azalsa, o, ölkə iqtisadiyyatına təsir edə bilərmi? Fikrinizi izah edin.
5. Ölkəmizin iqtisadi inkişafını eks etdirən plakat hazırlayın.
6. İqtisadiyyatın hansı sahəsinə daha çox üstünlük verirsiniz? Səbəbini izah edin.
7. Qiymət artarsa, istehlakçılar daha az benzin alar. Bu nümunə əsasında qiymətin tələbdən asılılıq qrafikini qurun.
8. “Tələbin azalması qiymətlərin düşməsinə və təklifin azalmasına səbəb olur”. Buna dair misallar göstərin.

III. CANSIZDAN CANLIYA

- 9. Maddələrin xassələri**
- 10. Maddələrin tərkibi**
- 11. Elementlər**
- 12. Bir maddədən yeni maddə alınma
bilərmi?**
- 13. Saf maddələr və qarışıqlar**
- 14. Qeyri-üzvi və üzvi maddələr**
- 15. Üzvi maddədən canlıya**
- 16. İnsan – təbiətin ali varlığı**

9. Maddələrin xassələri

Ətrafdakı cisimlərin müxtəlif maddələrdən təşkil olunduğu sizə məlumdur. Siz maddələrin bərk, maye, qaz və plazma halında olduğunu da öyrənmisiniz. Görəsən, maddələr bir-birindən daha hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir?

Maddənin xassələri
Fiziki xassələr
Aqreqat hali
Rəngi
İyi
Dadı
İstilikkeçirmə qabiliyyəti və s.
Kimyəvi xassələr
Digər maddəyə çevrilmə qabiliyyəti
Digər maddələrlə birləşmə qabiliyyəti və s.

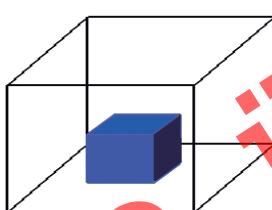
Maddələri bir-birindən fərqləndirən və oxşarlığını müəyyən edən əlamətlərə **maddələrin xassələri** deyilir. Maddələr iki cür – *fiziki* və *kimyəvi* xassələrə malikdir.

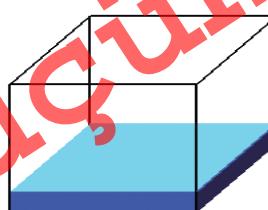
Aşağıdakı maddələri bir-birindən fərqləndirin: kömür, xörək duzu, su, oksigen.

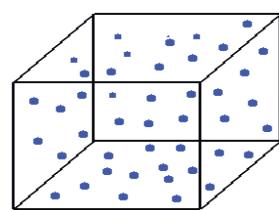
Bərk maddələrdən hazırlanan cisimlər, adətən, öz həcmini saxlayır, onların formasını dəyişmək üçün müəyyən güc sərf etmək lazımlıdır. Bərk cisimlər *plastik* və *elastik* olmaqla, iki qrupa bölünür. Plastik cisimlər sıxılıqda öz formasını dəyişir, ancaq sonradan öz-özüñə əvvəlki formasını ala bilmir. Plastilin, mum belə maddələrdəndir. Əgər rezin borunu, polad yayı sıxıb buraxsaq, onlar öz əvvəlki formalarına qayıdaqlar. Belə maddələrə elastik maddələr deyilir.

Bərk

Maye

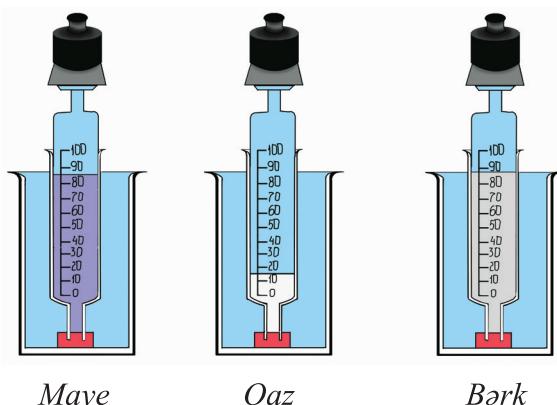

Qaz

Mayelər öz formasını asanlıqla dəyişir, həcmini isə sabit saxlayır.

Qazların xüsusi həcmi yoxdur, verilən bütün həcmi tutur.

Üç qab götürüb hər birinə ayrıraqda qaz, maye və bərk maddə yerləşdir-sək və onları aşağıdakı şəkillərdə olduğu kimi, eyni çəkili daşlarla sıxsaq, nə baş verə? Şəkillərə əsasən fikirlərinizi söyləyin.

Maye

Qaz

Bərk

- Qaz, maye və bərk maddələrin sıxılma xüsusiyyətləri eynidirmi?*
- Bərk maddələr nə üçün sıxılmır?*
- Nə üçün maye qaza nisbətən az sıxılır?*

Maddələrin xassələrini nəzərə alaraq, insanlar onlardan cisimlər hazırlayırlar. Məsələn, müxtəlif maddələr olan şüşə və metaldan eyni formalı qablar; rezin, şüşə, metaldan isə eyni formalı borular hazırlanara bilər.

Sual və tapşırıqlar:

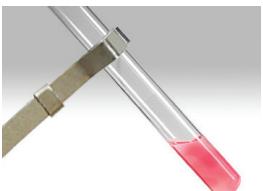
- Məişətdə hansı kimyəvi maddələrdən istifadə olunur? Nə üçün onlardan istifadə edərkən ehtiyatlı olmaq lazımdır?
- Plastik və elastik maddələri necə fərqləndirmək olar?
- Suyun fiziki xassələrini havanın fiziki xassələrindən fərqləndirir.
- Şüşə və rezinin xassələrini müqayisə edin.
- Orxan şişirdilmiş şarı və dəmir parçasını əli ilə sıxıb, bütün ağırlığını bu əşyaların üzərinə salır. Bununla Orxanın nəyi yoxlaya biləcəyini müəyənləşdirin. Fikirlərinizi əsaslandırın.
- Xörək duzu və şəkər tozunun, hava və suyun oxşar və fərqli fiziki xassələrini yazın.

Fərqli	Oxşar

Çap

10. Maddələrin tərkibi

Maddələrin aqreqat hallarını və digər xassələrini bildikdən sonra gəlin təcrübələr aparaq.

1. Bir kağız vərəqini qayçı ilə ən kiçik hissələrə bölün.
2. Qəndi çəkicilə əzin.
3. Stəkandakı sudan bir neçə damcı ayırın.

Sizcə, bu maddələri ən kiçik hissələrə ayırdınız mı? Fikirlərinizi söyləyin.

*Kristal maddənin
suda həll olması*

İndi aşağıdakı təcrübələri aparaq.

4. Qəndi stəkandakı isti suya salıb qarışdırıq.
5. Rəngli kristal* maddəni suda həll edək.

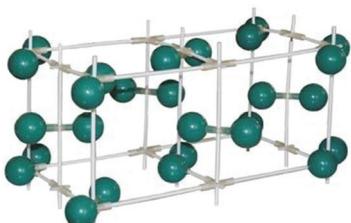
Nə müşahidə etdiniz?

Bərk maddə hissəcikləri qabdakı mayenin içindədir. Bizim gözümüzə görə bilmədiyimiz bu kiçik hissəciklər molekullardan, molekullar isə atomlardan ibarətdir. Keçmiş dövrlərdə atomları maddənin ən kiçik hissəciyi hesab edirdilər. “Atom” sözünün mənası da “bölməz” deməkdir. Sonradan alımlər atomların da bölünə bildiyini kəşf etdilər.

Demokrit

Maddələrin bölünməyən hissəciklərdən ibarət olmasını ilk dəfə eramızdan təqribən 2500 il əvvəl qədim yunan filosofu Demokrit söyləmişdir. Təbiətdə yüzdən çox atom növü vardır. Atomlar birləşib molekulları əmələ gətirir. Maddələrin bir qismi eyni atomlardan, digər qismi isə müxtəlif atomlardan təşkil olunmuşdur. Məsələn, su molekullarının tərkibində hidrogen və oksigen atomları vardır. Havanın tərkibində olan oksigen qazı, azot qazı eyni atomlardan, karbon qazı isə müxtəlif atomlardan təşkil olunmuşdur.

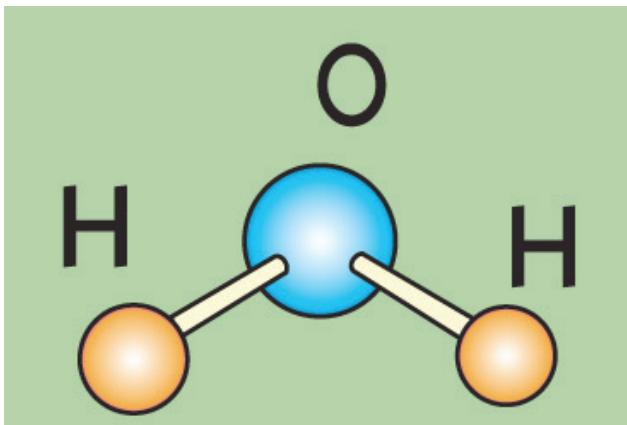

Yod molekulları

Təbiətdə ən kiçik atom hidrogen, ən böyük atom yod atomlarıdır.

* Kristal – yunanca “buz” və ya “dağ bülluru” mənasını verir.

Atom və molekullar daim hərəkətdədir. Molekulların arasında cazibə qüvvəsi mövcuddur. Bu qüvvə qazlar arasında çox az, maye molekulları arasında qazlara nisbətən çox, bərk maddələrdə isə daha da çoxdur.

Su molekullarının quruluşu

Eyni atomlardan təşkil olunan maddələrin molekulları

azot

oksigen

hidrogen

xlor

Müxtəlif atomlardan təşkil olunan maddələrin molekulları

su

karbon qazı

zülal

nişasta

Sual və tapşırıqlar:

1. Atomları nə üçün “bölməməz” adlandırırlar?
2. Xörək duzunu yeməyə əlavə etdikdə nə baş verir? Səbəbini izah edin.
3. Əgər maddələr müxtəlif deyil, yalnız eyni atomlardan təşkil olunsa idi, bu zaman təbiətdəki maddələrin sayı dəyişirdimi? Nə üçün?
4. İki qazın birləşməsindən yaranan maye halında maddə yazın.

Çap üçün deyill

11. Elementlər

Kimyəvi element anlayışı elmə XIX əsrin əvvəllərində ingilis kimyaçısı Con Dalton tərəfindən gətirilmişdir.

Element “tərkib hissə” deməkdir. Atomlar elementlərin, elementlər maddələrin tərkib hissəsidir. Hazırda 100-dən çox elementin olduğu da məlumdur. Bu elementlərə həm canlı, həm də cansız təbiətdə rast gəlinir. Oksigen, karbon, azot və hidrogen elementləri canlı orqanizmləri təşkil edən maddələrin tərkibində üstünlük təşkil edir.

O
oksigen

H
hidrogen

N
azot

C
karbon

Fe
dəmir

mis

Ancaq atom və kimyəvi element anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. Elmə məlumdur ki, bir çox elementlərin müxtəlif kütləli atomları mövcuddur. Atom konkret bir hissəcidir.

Qiymətli daşların çoxu bir neçə elementdən ibarətdir. Almaz yalnız karbon elementindən təşkil olunmuşdur.

Suyun tərkibi hidrogen və oksigen elementlərindən ibarətdir. Şəkərin tərkibində üç element var: karbon, hidrogen, oksigen. Deməli, maddələr müxtəlif elementlərdən təşkil olunmuşdur. Kimyəvi elementlər metallar və qeyri-metallara bölünür.

Metallar adı şəraitdə parlaq, bərk olub (civədən başqa), elektrik cərəyanını və istiliyi keçirir, plastikdir. Qeyri-metallar isə parlaq olmur, elektrik cərəyanını və istiliyi keçirmir, ya da pis keçirir. Onlar qaz, maye və bərk halda olur.

Metallar

mis

qızıl

gümüş

alüminium

maqnezium

dəmir

Qeyri-metallar

hidrogen

yod

karbon

oksigen

azot

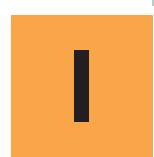
fosfor

gümüş

fosfor

yod

maqnezium

Hazırda elementlər milyonlarla maddələri əmələ gətirir. Bu maddələrin tərkibindəki elementləri xüsusi işarələrlə göstərilir. Bu işarələr latınca elementin adının baş hərfini və ya iki hərfini ifadə edir.

Elementlərin adlandırılması müxtəlif prinsiplər əsasında: bəzilərinin adları onların xassələrinə (fosfor – işıq saçan), digərlərininkı Günəş sistemi planetlərinin (Uran, Selən və s.), həmçinin bəzi ölkələrin və qıtələrin (Germanium, Eropium və s.), məşhur alimlərin (Bor, Eynşteynium və s.) şərəfinə adlandırılmışdır.

Metallardan hazırlanan cisimlər

dəmir

mis

bürünc

alüminium

qızıl

gümüş

Qeyri-metallardan hazırlanan cisimlər

kərpic

şüşə

rezin

plastik material

taxta

çini

Sual və tapşırıqlar:

- Maddələrin tərkibində elementlər müxtəlif ola bilərmi? Niyə?
- Qızıl və oksigeni xassələrinə görə bir-birindən fərqləndirir.
- Metallardan hazırlanan məişət əşyalarının siyahısını tərtib edin.
- Yodun xassələri və əhəmiyyətinə dair məlumat toplayın.
- Bəzək əşyaları hazırlanan maddələrin siyahısını tərtib edin.

12. Bir maddədən yeni maddə alına bilərmi?

Gəlin belə bir sual ətrafında düşünək: bir maddədən yeni bir maddə alına bilərmi? Bunun üçün sehrbazların etdiklərini yadınıza salın. Sehrbazlar misi qızılı çevirir, bir cismi yox edib yerinə yenisini yarada bilirlər. Əslində isə bu, bir maddədən yeni maddənin alınması deyil. Bu zaman göz aldanır. Hadisənin əslini görə bilmirik. Bəs bunu necə izah etmək olar? Bu, bir maddənin yenisinə çevriləməsi adlanı bilərmi?

Birlikdə bu suala cavab tapmağa çalışaq və bunun üçün müxtəlif təcrübələr aparaq:

**1. İki həvəngdəstədə
ayrı-ayrılıqda qoz
ləpəsi və qəndi əzək.**

**2. Mumu və şokoladı
alüminium qabda
əridək.**

**3. Kağızı və ya kartonu
qayçı ilə kiçik hissələrə
doğrayaq.**

Bu zaman hansı dəyişiklikləri müşahidə etdiniz? Yeni maddələr alındımi?

Bir maddədən yeni maddənin alınmaması ilə baş verən dəyişikliklər **fiziki hadisələr** adlanır.

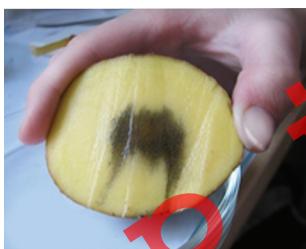
Maddənin fiziki xassələrinə onun aqreqat həli, rəngi, iyi, dadı, sıxlığı, həllolma və elektrikkeçirmə qabiliyyəti, ərimə və qaynama temperaturunun aid olduğunu bilirsiniz.

Gəlin digər təcrübələr aparaq və nəticələri müzakirə edək:

**1. Kartofu kəsib, onun
üzərinə bir neçə
damcı yod tökək.**

2. Kağızı yandırıraq.

**3. Qəndi sinaq
şüşəsində qızdırıraq.**

Bu təcrübələrdə nə müşahidə etdiniz?

- Kartofun üzərinə yod tökərkən nə üçün rəngi dəyişir?
- Kağız yanarkən nə üçün onun rəngi qaralır?
- Şəkər qızdırıldığda əriyir, sonra qaralır; burada yeni maddə nə zaman yaranır?

Bir maddədən yeni maddələrin alınması ilə baş verən dəyişikliklərə **kim-yəvi hadisələr** deyilir. Maddələrin kimyəvi xassələrinə onların xarici təsirlər nəticəsində yeni maddələrə çevrilməsinin, başqa maddələrlə qarşılıqlı təsirinin və s. aid olduğunu bilirsınız. Siz apardığınız təcrübələrdə fiziki və kim-yəvi xassələrin necə fərqləndiyini əyani şəkildə müşahidə etdiniz. Gündəlik həyatınızda belə hadisələrlə tez-tez rastlaşacaqsınız.

Sual və tapşırıqlar:

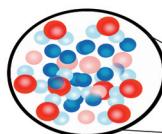
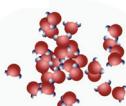
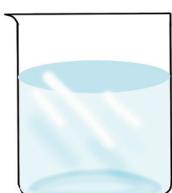
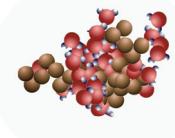
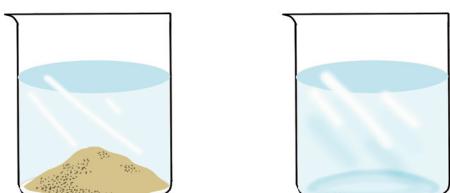
1. Maddənin kimyəvi xassələri hansılardır?
2. Dəmirin və qəndin fiziki xassələrini müqayisə edin.
3. Məişətdə rastlaşdığınız maddələr hansı dəyişikliyə uğrayır? Misallarla izah edin.
4. Gündəlik həyatda müxtəlif peşə adamlarının istifadə etdiyi maddələrdə baş verən dəyişiklikləri araşdırın və cədvəli doldurun.

Peşələr	İstifadə olunan maddələr	Dəyişiklik
1. Çörəkbişirən		
2. Rəngsaz		
3. Aşpaz		
4. Bərbər		
5. Dəmirçi		

5. Kağızin kiçik parçalara bölünməsi ilə yanması arasındaki fərqi izah edin.
6. Xörək bişirərkən istifadə olunan ərzaqlarda baş verən dəyişikliklərə aid nümunələr yazın.

13. Saf maddələr və qarışqlar

Şəkəri suda həll etsək, nə müşahidə edərik? Bərk şəkər və suda həll olunmuş şəkər haqqında nə deyə bilərsiniz?

Qarışq

Neftin tərkibində müxtəlif kimyəvi elementlərin təqribən 380 mürəkkəb birləşməsi var.

Şəkillərdəki maddələr haqqında nə deyə bilərsiniz?

Tək bir elementdən ibarət olan və ya eyni molekullardan əmələ gələn maddələr *saf* maddələrdir. Saf maddələrə təbiətdə az rast gəlinir. Məsələn: oksigen qazı, yod, karbon qazı, hidrogen, su buxarı, qızıl külçəsi saf maddələrdir.

Saf maddələrin xassələri həmişə sabit olur. Məsələn, saf su adı şəraitdə 100°C -də qaynayır, 0°C -də isə donur. Qarışqların xassələri isə dəyişkən olur. Onların xassələri tərkiblərindəki maddələrin miqdardından asılıdır. Məsələn, suda həll olmuş duzun miqdardından asılı olaraq, suyun donma və qaynama temperaturu dəyişir. Duzlu su saf sudan gec donur və daha yüksək temperaturda qaynayır.

Bəs qarışqları saf maddələrə necə ayırmaq olar? Bunun üçün müxtəlif üsüllərdən istifadə olunur.

<i>Qarışqları saf maddələrə ayırma üsulları:</i>
<i>Kristallaşdırma</i>
<i>Çökdürmə</i>
<i>Durultma</i>
<i>Süzmə</i>
<i>Buxarlandırma</i>
<i>Maqnitlə ayırma</i>
<i>Distillə etmə</i>

Qarışqları ayırma üsullarından istifadə etməklə aşağıda göstərilənləri ayıraq:

<i>1. Dəmir tozu və oduncaqdan alınan kəpək qarışığı.</i>	<i>2. Xörək duzu ilə qum qarışığı.</i>	<i>3. Dəmir tozu və kükürd tozu qarışığı.</i>
<i>Maddələr</i>		
<i>Saf maddələr</i>	<i>Qarışqlar</i>	
<i>Tərkibində yalnız bir növ atom və ya molekul olur.</i>		<i>Tərkibində iki və daha çox saf maddə olan bir sistemdir.</i>

Hazırda bəzi saf maddələrin çox əhəmiyyətli olduğunu sübuta yetirmişlər. Məsələn, kosmonavtikada, radiotexnikada belə saf maddələrdən istifadə olunur.

Ətrafımızda və bədənimizdə müxtəlif qarışqlara rast gəlinir. Tənəffüs etdiyimiz hava, şüşə qablar, neft, dəniz və okean suyu, torpaq, bədənimizdə dövr edən qan, dərimizdən ifraz olunan tər və s. qarışqlardır.

Maddələri həm də **bəsit** və **mürəkkəb** olmaqla iki yerə böülürlər. Eyni növ atomlardan əmələ gələn maddələr bəsit maddələr, müxtəlif növ atomlardan əmələ gələn maddələr isə mürəkkəb maddələr adlanır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Hazırlanmış qəhvənin içində hansı maddələrin qarışığı olduğunu dəftərinizə yazın.
2. Cədvəl qurub ətrafinizda olan saf maddə və qarışqlara aid misallar yazın.
3. Bir ovuc torpaq götürüb su ilə qarışdırın və gördüklerinizi izah edin.
4. Keçmişdə süddən yağı necə ayırdılarını araşdırıb öyrənin.
5. Duzlu sudan duzu necə ayırmak olar? Fikrinizi izah edin.
6. Maqnitlə ayırma üsulundan istifadə etməklə hansı qarışqları ayırmak mümkündür?
 - Xörək duzu və qənd qırıntıları;
 - Təbaşir tozunun su ilə qarışığı;
 - Mismarla torpağın qarışığı.

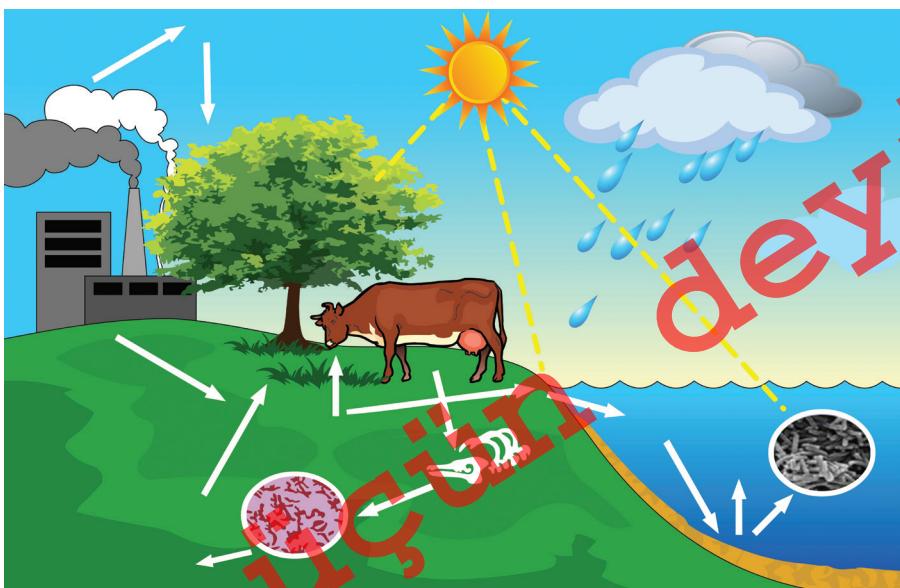
Maddələr
Bəsit
oksigen
hidrogen
qızıl
gümüş
yod
azot
Mürəkkəb
su
xörək duzu
şəkər
spirit
pas
karbon qazı

14. Qeyri-üzvi və üzvi maddələr

Görəsən, təbiətdəki maddələri bir-birindən daha necə fərqləndirmək olar?

Oksigen, karbon, hidrogen və azot hüceyrədəki elementlərin 98 faizini təşkil edir.

Təbiətdəki maddələr iki yerə bölünür: qeyri-üzvi və üzvi. Maddələrin belə adlandırılması təsadüfi deyil. Su, duzlar, kül və s. qeyri-üzvi maddələrdir. Onlara, əsasən, cansız təbiətdə rast gəlinir. Üzvi maddələrə isə canlı orqanizmlərdə təsadüf edilir. Orqanizmlərdə yaranan üzvi maddələrini əvvəller laboratoriyalarda almaq mümkün deyildi. Bitki və heyvan orqanizmlərində əmələ gələn zülallar (öt, yumurta ağı), nişasta, yağlar, şəkər və s. belə maddələrdəndir. Hazırda insanlar üzvi maddələri laboratoriyalarda süni yolla sintez edə bilirlər. Bütün üzvi maddələrin tərkibində karbon elementi vardır. Karbon elementi ilə yanaşı, onların tərkibində oksigen, hidrogen, azot və s. elementlər də olur. Üzvi maddələri yandırsaq, onlardan qeyri-üzvi maddələr alınar. Məsələn, biz toxumu sınaq şüşəsində qızdırısaq, o qaralar, kömürləşər, sonra isə yanaraq külə çevrilər. Onun yanması nəticəsində həm də karbon qazı və su ayrılır. Bu zaman üzvi maddələrdən qeyri-üzvi maddələr alınır. Təbiətdə yaşıl bitkilərdə gedən fotosintez* prosesi zamanı isə karbon qazı və sudan nişasta hazırlanır.

Təbiətdə maddələrin dövranı

* Fotosintez - yunan sözüdür. Foton – “ışıl”, sintez – “toplamaq” deməkdir.

Canlılar **hüceyrələrdən** təşkil olunub. Hüceyrələr canlıların ən kiçik hissələridir. Hüceyrənin tərkibi də qeyri-üzvi və üzvi birləşmələrdən əmələ gəlmışdır. Siz ilbizlərin çanağının, bədənimizdəki sümüklərin və s. tərkibində qeyri-üzvi maddələrlə yanaşı, üzvi maddələrin də olduğunu bilirsinizmi?

Bunun üçün gəlin təcrübələr aparaq:

1. Üzərinə zəif xlorid turşusu tökülib, bir gün saxlanılmış sümüyü müşahidə edək. Sümükdə hansı dəyişiklik baş vermişdir?

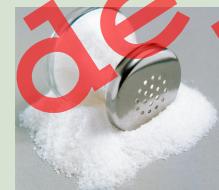
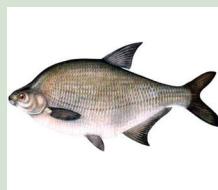
2. Sümüyü yandıraq. Nə müşahidə etdiniz?

Bu təcrübələrin nəticəsində sümükdə qeyri-üzvi və üzvi maddələrin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu müşahidə etmək olar. Sümüyə möhkəmlik verən qeyri-üzvi maddələrin sərtliliyi, üzvi maddələrin elastikliyidir.

Sual və tapşırıqlar:

- İnsanlar laboratoriyalarda süni ipək, süni yumurta, süni balıq kürüsü və s. almışlar. Bu maddələrin faydası və zərəri nədən ibarətdir?
- Üzvi və qeyri-üzvi maddələr bir-birindən nə ilə fərqlənir?
- Qida məhsullarının tərkibində olan tanıldığınız üzvi və qeyri-üzvi maddələrin siyahısını tərtib edin.
- Şəkillərdəki üzvi və qeyri-üzvi maddələrlə zəngin olanları seçin.

- Bitkilərdən alınan məhsullarda üzvi maddələrin olmasını hansı təcrübələrlə sübut edə bilərsiniz? Fikirlərinizi yazın.
- “Üzvi maddələr tükənsə, təbiətdə nə baş verər?” mövzusunda esse yazın.

Çap

15. Üzvi maddədən canlıya

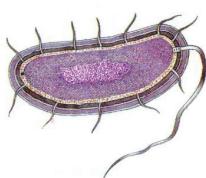
Şəklə baxın. Orada çoxlu hissəciklər var. Onları bir yerə yiğsaq, avtomobil alınar.

Canlılar da bu cür kiçik hissəciklərdən, yəni hüceyrələrdən ibarətdir. Adı gözlə görülməsi mümkün olmayan bu hissəcikləri, yəni hüceyrələri müşahidə etmək üçün mikroskop adlanan böyüdücü cihazdan istifadə olunur. Siz artıq hüceyrələrin tərkibinin qeyri-üzvi və üzvi maddələrdən təşkil olunduğunu bilirsiniz. Bəs müxtəlif canlıların hüceyrəleri bir-birindən necə fərqlənir?

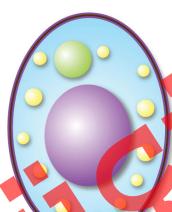

Hüceyrəleri görmək üçün mikroskopla tanış olmaq, onunla işləmək qaydalarını bilmək lazımdır.

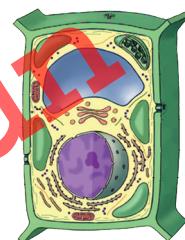
Mikroskoplar kəşf edilənə qədər canlıların quruluşu insanlar üçün bir sırr idi. Çox kiçik orqanizmlər insanlara bəlli deyildi. Xəstəliklərin səbəbi bilinmirdi. Tibb elmi inkişaf etməmişdi. Xalq təbabəti ilə ancaq bəzi xəstəliklər müalicə olunurdu. Mikroskopun kəşfi bir çox sırları açdı, elmə yeniliklər gətirdi.

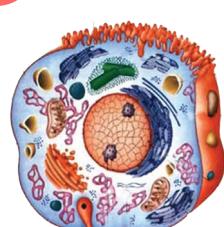
Bakteriya
hüceyrəsi

Göbələk
hüceyrəsi

Bitki
hüceyrəsi

Heyvan
hüceyrəsi

Hüceyrələri ilk dəfə olaraq mikroskopda mantar* parçasını nəzərdən keçirən Robert Huk gözcükərəşək lində görmüşdür. Hollandiyalı Anton Van Levenhuk isə özünün hazırladığı mikroskopla ilk bir hüceyrəli varlıqları müşahidə etmişdir. Ancaq o dövrdəki mikroskoplar hüceyrələri o qədər də aydın göstərmirdi. Lakin illər keçdikcə mikroskoplar təkmilləşdi və müasir mikroskoplar yarandı. Müasir işıq mikroskopları hüceyrələri min dəfələrlə böyütmə gücünə malikdir. Hətta indi daha çox böyütmə gücünə malik olan **elektron mikroskoplar** da vardır. Artıq məlumdur ki, müxtəlif hüceyrələr bir-birinə həm oxşayır, həm də fərqlənir.

İşıq mikroskopu

Bütün hüceyrələrin
plazmatik membranı
və sitoplazması var.

Sitoplazmanın
içində sitoplazma
orqanoidləri
yerləşir.

Bitki, heyvan,
göbələk hüceyrələrində nüvə
var.

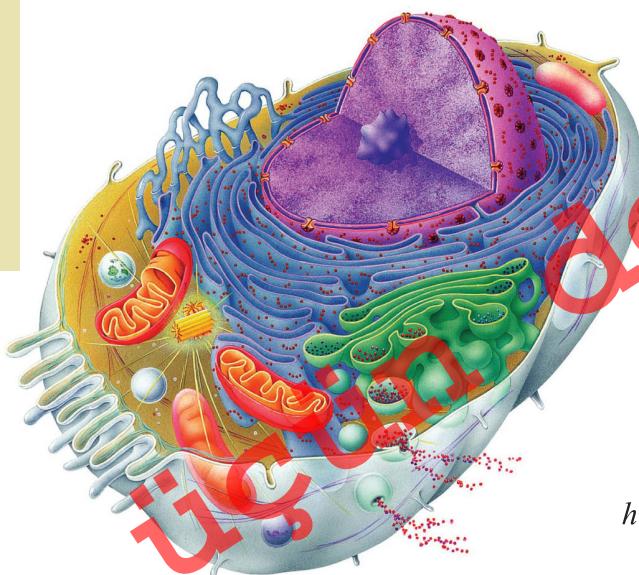
Bakteriya-
ların nüvəsi
yoxdur.

Bir hüceyrə bir orqanizm
ola bilər: bakteriyaların
hamısı, göbələk, bitki və
heyvanların bəzi növləri.

Heyvan hüceyrələrin-
dən fərqli olaraq, digər
canlıların hüceyrələrin-
də membran üzərində
qalın qılfə yerləşir.

Müxtəlif canlıların
hüceyrələri oxşar və
fərqli xüsusiyyətlərə
malikdir.

*İnsan orqanızında
hüceyrələrin
sayı trilyonlarladır.*

*İnsan
hüceyrəsinin
modeli*

* Mantar – ağaç və kol gövdəsində qabığın bir qatıdır.

Çap

Hüceyrəni bir fabrikə bənzətmək olar. Fabrikin divarı plazmatik membran, binanın içi sitoplazma, işçilər organelldər, rəhbərlik iş nüvəyə bənzəyir. Bu, heyvan hüceyrəsi olsa, onu bitki hüceyrəsinə oxşatmaq üçün nə əlavə edərdiniz?

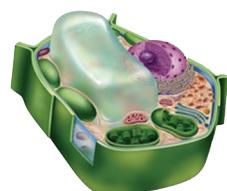
Nüvə
Çoxalmanı təmin edir, irsi əlamətləri daşıyır.

Mitoxondri
Enerji mənbəyidir.

Xloroplast
Bitkilərdə fotosintezi həyata keçirir.

Vakuol
Hüceyrə şırəsi ilə doludur. Bitkilərdə çox və böyük olur.

Təbiətdəki canlıların bir qismi böyüdücü cihazlar vasitəsilə görünür, bir qismi isə çox nəhəngdir. Hal-hazırda Yer kürəsindəki canlılar 4 aləmə bölündür: bakteriyalar, bitkilər, göbələklər və heyvanlar. Bu canlılar hüceyrələrdən təşkil olunmuşdur. Təbiətdə hüceyrəvi quruluşu olmayan canlı varlıqlar – viruslar da mövcuddur. Virusların cansızlarla canlılar arasında keçid təşkil etdikləri güman olunur.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, insan digər canlılarla vəhdət təşkil edir. Onun hüceyrələrinin quruluşu heyvan hüceyrələri ilə oxşardır. Deməli, canlılar bir hüceyrəlilərdən çox hüceyrəlilərə, onlar da inkişaf edərək insana qədər təkamül etmişlər.

Sual və tapşırıqlar:

1. Bir hüceyrə bir orqanizm ola bilərmə? Bunu necə izah edərsiniz?
2. Mikroskoplar kəşf olunmasaydı, canlıların hansı xüsusiyyətlərini öyrənə bilməzdik?
3. Yalnız mikroskopla görünə bilən canlılar haqqında məlumat toplayın.
4. Canlıların açılmayan sırları varmı? İzah edin.

16. İnsan – təbiətin əli varlığı

Planetin təbiəti dedikdə onun ayrılmaz bir hissəsi olan insan yada düşür. Məşhur “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında insan təsvir edilər-kən təbiətlə müqayisə edilir. Sizcə, nə üçün?

Nə üçün insan təbiətin ən ali varlığıdır? Bu suala cavab axtaraq. İnsan beyninin quruluşu digər canlılarından daha mürəkkəb olmaqla, həm də nitq qabiliyyətinə malikdir. Yalnız insan görəcəyi işin əvvəlcədən nə ilə nəticələnə biləcəyini duya bilir. Digər canlılarda bu xüsusiyyət yoxdur.

İnsan təbiətdən ayrı yaşaya bilməz, onun yaşaması üçün lazım olan nə varsa, təbiətdən alır və təbiətdən bəh-rələnir. Təbiət insandan heç nə əsirgəmir. Əgər təbiətdə Günəş, su, hava olmasa, insan mövcud ola bilməz. O, təbiətdən yaşamaq üçün qidasını əldə edir, digər sərvətlərdən isə müxtəlif məqsədlər üçün faydalananır. Ancaq insan təbiətdəki sərvətləri plansız surətdə mənimşədiyi zaman təbiətə zərər vurur.

İnsanın varlığı və sağlamlığı da, demək olar ki, ətraf mühitdən asılıdır. İnsanın təbiətə vurduğu ziyan birbaşa onun özünə vurduğu ziyanə bərabərdir.

İnsan təbiətin təkamülünün nəticəsidir. Lakin təbiət qanunlarına uyğunlaşmayan yeganə varlıq da məhz insandır. Əvvəlki dövrlərlə müqayisə etsək, görərik ki, insanın təbiətdəki rolü tamamilə dəyişmişdir. Əvvəller insanların təbiətə vura biləcəyi zərər adı bir canlının gücü çatacaq miqyasda ölçülürdüsə, bu gün planetin ali varlığı olan insan təbiətdə bütün silahlardan təhlükəli olan “ekoloji partlayışa” səbəb olacaq bir vəziyyət yaratmışdır. İnsanın yaratdığıları bu gün bütün təbiəti məhv edə bilmək gücünə malikdir. Atom bombasının* yaradılması, kimyəvi və bioloji silahların istehsalı, kənd təsərrüfatında istifadə olunan zərərli maddələr, zavodların buraxdığı zərərli qazlar təbiətə böyük ziyan vurur. II Dünya müharibəsində Amerikanın Yaponiyaya atdığı atom bombaları bunu əyani şəkildə sübut etdi. Bütün bunlara baxmayaraq, insan hələ də bir çox təbiət hadisələri qarşısında gücsüzdür. Son illərdə baş verən zəlzələlər, daşqınlar, sellər və s. buna misal ola bilər.

İnsanın təbiətdən asılılığı zaman keçidkə dəyişmişdir. Əvvəller insan təbiətə adı bir canlının təsir edə biləcəyi qədər təsir edə bilərdi. Lakin sonralar o, təbiəti dəyişməyə başladı. Bunun da təbiətə müsbət və mənfi təsiri vardır.

*İnsan – bu,
torpağa qədəm
qoymuş ən qüdrətli varlıqdır.*

*Sofokl
qədim yunan
dramaturqu*

* Atom bombası – yüksək dağıcı gücü olan silah.

Xaribülbüll

Susuz səhralara su çəkməyə, şəhərlər salmağa, yollar çəkməyə, yararsız torpaqları məhsuldar torpaqlara çevirməyə, öncədən qırıldığı meşələri bərpa etməyə, süni meşələr salmağa başlayır. Bununla da insan sanki yeni bir təbiət yaradır, lakin kifayətlənmir. Yeni bitki növləri, heyvan cinsləri yaradır və əhilləşdirir, nəslü tükməmkədə olan canlıları qorumaq üçün qoruq və yasaqlıqlar, milli parklar yaradır.

İndi Yer kürəsində insan fəaliyyətinə məruz qalmayan ərazi yoxdur. İnsan müəyyən qədər təbiətin qanunlarına təsir edə bilir. Lakin bu təsir bəzən fəlakətlərlə nəticələnir. Belə ki, sənaye və texnikanın inkişafı təbiətə daha çox ziyan vurur. Cəmiyyətin varlığı üçün iqtisadi inkişaf nə qədər vacib olsa da, bilməliyik ki, təbiət anadır, biz anamızı necə seviriksə, təbiəti də o cür sevməli, qorunmalı və qayğısına qalmalıyıq.

Azərbaycanımızın təbiəti çox gözəl və əsrarəngizdir. Bizim hər birimiz bu gözəlliyi göz bəbəyimiz kimi qorunmayıq. Ancaq təəssüflər olsun ki, vətənimizin ən gözəl guşələrindən biri olan Dağlıq Qarabağ bu gün düşmən tapdağı altındadır. Öz gözəlliyi ilə hamını heyran qoyan doğma yurd yeri və onun təbiəti – çəmənləri, meşələri, dağları, bulaqları “Bizi xilas edin” – deyə haray çəkir. Məcüzə hesab edilən xaribülbülmüz Cıdır düzündə məhv olur, Topxana meşəsi vəhşicəsinə qırılır, Kəlbəcərdəki İstisuyumuzun, Şuşadakı Turşuyumuzun suyunu düşmənər içir. İşgal olunmuş torpaqlarımızı azad etmək həm dövlətimizin, həm də hər bir vətəndaşımızın vəzifəsidir.

Biz canımız, qanımız bahasına da olsa, bu dilbər guşələrimizi düşmən tapdağından xilas etməliyik!

Sual və tapşırıqlar:

1. İnsanın təbiətə vurduğu ziyanların siyahısını tərtib edin.
2. Sizə təbiəti qorumaq haqqında tədbirlər planı hazırlanmaq tapşırılsayıdı, ora nələri daxil edərdiniz? Siyahı tərtib edin.
3. İnsan nə üçün təbiəti dəyişən yeganə varlıq hesab olunur?
4. İnsan bitkiləri gübrələrlə qidalandırır. Bu gübrələrin zayani varmı?
5. “Mən təbiəti qorumağa borcluyam” mövzusunda inşa yazın.

IV. TƏHLÜKƏSİZ HƏYAT

17. Sağlamlığın şərtləri
18. Gigiyena sağlamlığın şərtidir
19. Yoluxucu xəstəliklərdən qorunaq
20. Təhlükəsizliyimizi təmin edək
21. Təbiətdəki təhlükəli hadisələrdən qorunaq
22. Texnogen mənşəli qəzalardan qorunaq
23. Yol nişanlarına diqqət edək

17. Sağlamlığın şərtləri

Bizə doğma və əziz olan insanlarla görüşəndə və ya ayrılannda onlara cansağlığı arzulayırıq. Görəsən, nə üçün?

Sağlamlıq xoşbəxt həyatın əsas şərti və təminatıdır.

Sizcə, hansı insanlar sağlam hesab olunur? Sağlamlığın şərtləri nələrdir?

Bəzən bədən çəkisinin artıq olması, hərəkət azlığı, düzgün qidalanmaq, psixoloji gərginlik, siqaret və spirtli içkilərdən istifadə, yoluxucu xəstəliklərə tutulma və s. insanın sağlamlığını təhlükə qarşısında qoyur.

Sağlamlığımızı möhkəmləndirək və qorusaq, uzun ömür sürər və fəal həyat tərzi keçirərik. Sağlam olmaq üçün aşağıdakılara əməl etmək vacibdir:

- *şəxsi gigiyenaya və təmizliyə riyat etmək;*
- *təmiz ətraf mühit;*
- *zərərli vərdişlərdən uzaq olmaq;*
- *düzgün istirahət etmək;*
- *idmanla məşğul olmaq;*
- *düzgün qidalanmaq;*
- *reproduktiv sağlamlığı qorumaq;*
- *tarazlaşdırılmış gün rejimi.*

Narkotik maddələr, spirtli içkilər və tütün məmələtlərinə aludəçilik zərərli vərdişlər hesab olunur. Bu vərdişlər həm insanın orqanizmini, həm də bütövlükdə cəmiyyətə ziyan vurur.

Yoldaşlarınızla müzakirə edin:

İki insanı gözümüz önündə canlandırmaq. Biri düzgün qidalanır, fiziki cəhətdən aktivdir, istirahətini düzgün qurur, siqaret çəkmir, spirtli içki və narkotikdən istifadə etmir. İkinci əlinə düşəni yeyir, az hərəkətlidir, gün ərzində 3 saat yatar və 2 qutu siqaret çəkir.

Erkən yaşlardan bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaq, orqanizmi möhkəmləndirmək olduqca vacibdir. İdman orqanizmi xəstəliklərdən qoruyur, sağlam saxlayır. Ona görə də bacardığınız qədər daha çox hərəkət edin, asudə vaxtlarınızı hərəkətli oyunlar oynayaraq təmiz havada keçirin. Lakin idman edərkən müəyyən qaydaları da unutmaq olmaz! Mütəxəssislərin məsləhətinə görə, idmana başlamazdan ən azı yarım saat əvvəl yemək-içməyi dayandırmalı və əvvəlcə kiçik hərəkətlərlə bədənin isinmə prosesi yerinə yetirilməlidir. Əgər bunu etməsəniz, sağlamlığınızla bağlı problemlər meydana çıxa bilər.

Fiziki tərbiyə sağlam inkişafa təkan verir, döyünlülüyü tənzimləyir, insanda müsbət emosiyalar yaradır.

Sağlamlığın 3 aspektini yadınıza salın.

“Reproduksiya” özünə bənzər orqanizmin yaradılması deməkdir. İnsanın həyatda ən vacib vəzifəsi nəsil artırmaq, özündən sonra bəşəriyyətə yeni varlıq bəxş etməkdir. Lakin bunun üçün o, fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam olmalı, əlverişli yaşayış şəraiti ilə təmin olunmalıdır. Reprəduktiv sağlamlığın təməli hələ uşaq yaşlarında qoyulur. Onu bütün həyat boyu qoruyub-saxlamaq lazımdır.

Günəş vannası – orqanizmi möhkəmləndirmək üçün əlverişli vasitələrdən biri hesab edilir. Havalarda istilənən

kimi, yəqin ki, dənizə getmək və günəş vannası qəbul etmək fikrinə düşürsünüz. Həkimlər günəş vannasından müəyyən saatlarda və düzgün qaydada istifadə olunmasını əvəzedilməz müalicə növü hesab edirlər. Günəş şüası altında orqanizmdə D vitamini sintezi artır ki, bu da sizin sümükləriniz üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin günəş vannasından ifrat dərəcədə istifadə olunmamalıdır. Səhər evdən çıxıb axşama qədər dəniz kənarında, gün altında qalmaq müxtəlif xəstəliklərə, günəş yanıklarına gətirib çıxarır. Günəş vannası qəbul etməzdən qabaq qoruyucu günəş kremindən istifadə etməli, çox ağır qida qəbul olunmamalı, çoxlu maye içilməlidir. Günəş vannası qəbulu orqanizmin daha çox maye itirməsinə səbəb olduğundan bədənin su itkisi dərhal bərpa olunmalıdır. Tərləmə ilə itirilən su bərpa olunmazsa, yorğunluq və baş ağrısı ilə nəticələnə bilər.

*Təmiz
havada
gəzməyə
vaxt ayırın.*

Təmiz hava – sağlamlığı təmin edən ən vacib şərtlərdən biridir. Havada olan oksigen qazı orqanizm üçün əvəz olunmazdır. Təəssüf ki, şəhərlərdə hava zəhərli qazlarla çirkənir. Bu isə insan orqanizmi üçün təhlükə yaradır. Orqanizm çirkli hava ilə nəfəs alıqdə zəifləyir və xəstəliklərlə mübarizə aparmaq qabiliyyətini itirir.

Su – sağlamlıqdır. Həyat ilk dəfə suda əmələ gəlib. Bədənimizin 70-80%-ni də su təşkil edir. Biz qidalarımızı su ilə qəbul edirik. Lazımsız maddələr orqanizmdən su ilə çıxır. Su təmizlik mənbəyidir. Su vasitəsilə orqanizm möhkəmlənir.

Çimək, üzmək, duş qəbul etmək, yaşı dəsmalla bədəni silmək orqanizmi möhkəmləndirir.

Sağlamlığın vacib şərtlərindən biri də orqanizmi yoluxucu xəstəliklərdən qorumaqdır. Xəstəliklərin qarşısını almaq üçün peyvəndlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Vaxtında edilən peyvəndlər bir çox yoluxucu xəstəliklərin qarşısını alır.

Peyvəndlərimizi vaxtında vurduraq.

Sağlamlığın tanış olduğumuz şərtlərinə əməl etsək, sağlam və gümrəh olarıq.

*Sağlamlıq hər şey
deyil, amma
sağlamlıq olmadan
hər şey bir heçdir.
Artur Schopenhauer
alman filosofu*

Sual və tapşırıqlar:

1. Hansı şəxsi gigiyena qaydalarına əməl olunmalıdır?
2. İdman nəyə görə sağlamlığın rəhni hesab olunur?
3. Günəş vannasının orqanizm üçün əhəmiyyəti nədir?
4. Günəş vannası qəbul edərkən hansı şərtlərə əməl olunmalıdır?
5. Cədvəldə verilmiş əlamətlərə uyğun olaraq, sağlamlığın hansı şərtlərinə əməl olunmadığını və bunun nəyə səbəb olacağını müəyyənləşdirin.

Müşahidə olunan hallar	Sağlamlığın şərti	Nəticəsi
Əli bütün günü dənizdə çimir və qumda uzanır.		
Akifin anası elmi işçidir. O, bütün gününü kompüter arxasında oturaq vəziyyətdə keçirir.		
Lalə 6-cı sinifdə oxuyur. O, gecə saat 12-yə qədər televizora baxır.		

6. Sağlam olmaq üçün nələr edirsiniz? Siyahı tərtib edin.

Çap üçün deyill

18. Gigiyyena sağlamlığın şərtidir

Gigiyyena – insan sağlamlığını qorumaq haqqında elmdir. Hazırda insan sağlamlığının qorunması üçün bir çox qaydalar tərtib olunmuşdur. Bu qaydalar iki qrupa ayrılır: ümumi və şəxsi gigiyena qaydaları. Bu qaydalar hansılardır və onlara necə əməl olunmalıdır? Fikirləşin.*

Şəxsi gigiyena qaydalarına əməl etmək hər birimiz üçün gündəlik vərdişə çevrilməlidir. Bu qaydaları yerinə yetirmək insanın özü üçün deyil, ətrafindakılar üçün də əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir. Çünkü gigiyena qaydalarına əməl etməyənlər bəzən yoluxucu xəstəliklərə tutulmaqla başqalarının da həyatını təhlükə qarşısında qoyurlar.

Skolioz

Müasir dövrümüzdə kompüterdən istifadə etməklə istədiyimiz məlumatı çox asanlıqla əldə edə bilirik. Lakin uzun müddət kompüter qarşısında oturanda otağın mikroiqlimi: temperatur, rütubət, səs-küy, elektrik və radiasiya sahəsi dəyişir, havada oksigenin miqdarı azalır. Belə mikroiqlimdə uzun zaman qaldıqda isə müəyyən dərəcədə əqli, emosional, görmə funksiyaları dəyişir, yorulma baş verir, orqanızmin yoluxucu xəstəliklərə qarşı müqaviməti azalır. Bundan əlavə, kompüter qarşısında çox və düzgün oturmadiqda onurğanın qeyri-normal əyriliklərinə (skolioz və qeyri-normal hala keçmiş kifoz və lordoz) təsadüf olunur. Bu isə daxili orqanların fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərir.

Sinir sistemini qorumaq bizim üçün çox vacibdir. Sinir sisteminin gərginliyi onun yorğunluğuna səbəb olur. Sizin də dərslərdən sonra istirahət etməniz vacibdir ki, zehni yorğunluğunuz aradan qalxsın. Fasiləsiz oxumaq orqanızmı zəiflədir və yaddaşı pozur. Buna görə də mütləq dərslərinizi hazırlayarkən arada fasilə verin. Daha sonra təmiz havada gəzin, idmanla məşğul olun, oyunlar oynayın.

Ümumiyyətlə, oturdığınız qapalı məkanlarda (sinif otağı, yeməkxanalar və s.) otağın havasını tez-tez dəyişsəniz, düzgün

Normal
onurğa
sütunu

Qeyri-
normal
kifoz

* Gigiyena – yunan dilində “sağlamlıq” deməkdir.

oturuş qaydalarına əməl etsəniz, sağlamlığınızı qorumuş olarsınız.

Təmizlik sağlamlıqdır.

- *Konservləşdirilmiş məhsulları yeyərkən ehtiyatlı olun.*
- *Mağazadan, yeməkxanadan alınan qidaların istehsal tarixlərinə diqqətlə baxın.*
- *Ayaqüstü yeməklərdən uzaq olun.*
- *Təsadüfi su mənbəyindən su içməyin.*
- *Ərzaqları üstü açıq saxlamayın.*

İdmanla məşğul olmaq skelet və əzələləri möhkəmləndirir, qan dövranını yaxşılaşdırır, düzgün qaməti formalaşdırır. Parta arxasında düzgün oturmamaq, ciyinləri sallamaq, beli əymək, döş qəfəsini batıq vəziyyətdə saxlamaq dayaq-hərəkət aparatına mənfi təsir göstərir, onurğanın qeyri-normal əyriliklərinə səbəb olur.

Gigiyenik qaydalara əməl edilmədikdə də həzm sistemi xəstəlikləri baş verir. Bunun qarşısını almaq üçün qidalarımız keyfiyyətli və təzə olmalıdır.

Düzgün və vaxtlı-vaxtında qidalanma uşaqların inkişafı və sağlamlığının ilkin şərtlərindən biridir. Qidalanma beynin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Düzgün qidalanma müxtəlif xəstəliklərə qarşı orqanizmin davamlılığını artırır.

Ümumiyyətlə, gündəlik qidalanmada müxtəlif ərzaqlardan istifadə olunmalıdır. Buna görə də qida rasionunuza meyvə və tərəvəz, ət, balıq və süd məhsullarını daxil etməlisiniz. Qidanın hər gün eyni vaxtda qəbul edilməsi və yaxşı çeynənməsi də sağlamlıq üçün vacibdir.

“Mən düzgün oturmuşam”

Yoluxucu xəstəliklərdən qorunmaq üçün əməl edəcəyimiz qaydalar:

- *Başqalarının geyimlərindən, dəsmalından istifadə etməməyə çalışın;*
- *Xəstələrlə temasda olarkən qoruyucu vasitələrdən istifadə etməli;*
- *Xəstə yatan otağın havası tez-tez dəyişdirilməlidir;*
- *Tozu nəm əski ilə silmək məsləhətdir.*

Kitab oxuyarkən göz qüsürü əmələ gəlməsin deyə, əməl edəcəyimiz qaydalar:

- *Kitabı oxuyarkən onu gözə yaxın tutmamağa çalışın;*
- *İşığın soldan düşməsi vacibdir;*
- *Nəqliyyatda kitab oxumamamağa çalışın;*
- *Kitab oxuyarkən işığın zəif olmamasına çalışın.*

Təmizlik, havanın temperaturu və rütubəti, otağın işıqlanması da sizin üçün olduqca vacibdir. Yuxarı siniflərə keçdikcə görmə qabiliyyəti dəyişir. Buna görə də kompüter olan otaqlar, zallar kifayət qədər təbii işıqlandırılmalıdır. Otaqlarda və ya kompüter zallarında işləyən zaman havanın tez-tez və lazımı qədər dəyişdirilməsi vacibdir.

İnsanın dərisində müxtəlif yoluxucu xəstəliklər inkişaf edib onu xəstələndirə bilir. Buna müxtəlif göbələk xəstəliklərini misal göstərmək olar.

Dəri xəstəlikləri zamanı qasıńma, ağrı hisləri xəstələri narahat edir, müxtəlif iltihabi proseslər, şışlər, tər və piy vəzvlərində pozğunluqlar yaranır. Belə xəstəliklərə yoluxmamaq üçün nə etməli?

Dəri xəstəliklərinə yoluxmamaq üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır:

- Sahibsiz ev heyvanları ilə oynamayın;*
- Dənizdə və hovuzda çimdikdən sonra duş qəbul edin;*
- Başqalarının darağından istifadə etməyin;*
- Başqalarının geyim əşyalarından istifadə etməyin;*
- Əl və dirnaqlarımızı təmiz saxlayın;*
- Dərini qıcıqlandıran vasitələrdən istifadə etməyin və s.*

Sual və tapşırıqlar:

- Şəxsi gigiyena qaydaları hansılardır?
- Sinfinizdəki uşaqların əməl etməli olduqları gigiyena qaydalarını tərtib edin.
- Məktəbdəki bütün şagirdlərin gigiyena qaydalarına əməl etməleri üçün hansı tədbirin keçirilməsini təklif edərdiniz? Bu tədbirdə hansı gigiyena qaydalarına xüsusi ilə toxunulacağı müəyyənləşdirin. Bu qaydalarla bağlı müvafiq buklet hazırlayın.
- Sinif yoldaşınız məktəbə dirnaqları uzun, əlləri çirkli gəlmüşdür. Bu zaman onu hansı təhlükələr gözləyə bilər?
- Dəftərinizdə aşağıdakı cədvəli çəkib tamamlayın:

<i>Sağlamlığa təsir edən amillər</i>	<i>Orqanizmə təsiri</i>
Dişlərini firçalamamaq	
Düzgün qidalanmamaq	
Normal yuxu yatmamaq	
Təmiz havada olmamaq	
Nəqliyyatda kitab oxumaq	
Dirnaqları kəsməmək	

Çap
Üçün
deyil

19. Yoluxucu xəstəliklərdən qorunaq

Anası Aydanı üzgütçülük hovuzuna apardı. Hovuzun rəhbərliyi ondan Aydanın sağlamlığı haqqında arayış istədi. Sizcə, bu sənədə nə ehtiyac var idi?

Yoluxucu xəstəliklər təhlükəli olub, bir insandan digərinə keçir. Bu xəstəliklərin çoxunu mikroorqanizmlər törədir. Törədicilər insan orqanizminə daxil olaraq orada xəstəliyə səbəb olur.

Verilmiş xəstəlikləri törədicilərinə əsasən qruplaşdırırı:
angina, vəba, Sibir yarası, QİÇS, hepatit, vərəm, qrip,
qızılca, çıçək.

*Milçəklər
70-ə qədər
yoluxucu
xəstəlik yayır.*

Yoluxucu xəstəliklər insanı elə ağır vəziyyətə gətirib çıxara bilər ki, bu da sonda ölümlə nəticələnə bilər. Bu xəstəlikləri törədənlər orqanizmə hava-damcı, su və qida vəsi-təsilə, xəstə insanların əşyalarından istifadə etməklə, qanla, həşəratlar dişlədikdə və yaxud sancıqdə daxil ola bilir.

Yoluxucu xəstəliklərin bir qismini *viruslar* törədir. Dünya səhiyyəsi virus xəstəliklərinə qarşı nə qədər mübarizə aparsa da, onlar azalmaq əvəzinə artır. Xəstəliklər haqqında azməlumathı və diqqətsiz olduğumuz zaman onlar insan həyatını sona yetirəcək faciəyə çevrilə bilir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, virusların yoluxma yolları müxtəlifdir. Məsələn, qrip virusları hava-damcı yolu ilə yoluxur. Belə xəstələrin əşyalarından istifadə etdikdə, xəstə ilə eyni otaqda olduqda insan qrip xəstəliyinə yoluxur. Bir çox virus xəstəliklərinin

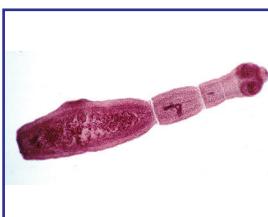
Qripə yoluxmusunuzsa:

- Bir neçə gün yataq rejimin-də qalmağa çalışın;
- Məktəbə getməyə çalışma-yın, çünki ətrafdakları da yoluxdura bilərsiniz;
- Ətrafdakları yoluxdurma-maq üçün ağızınızı örtüülü saxlamağa çalışın;
- Asqırıldıqda mütləq ağız və burnunuzu örtməyə çalışın.

ən geniş yayıldığı məkanlar isə stomatoloji kabinetlər, gözəllik salonları, üzmə hovuzları və sairədir. Ona görə də insan bədəni ilə təmasda olan hər bir alət mütləq sterilizə olunmalıdır. Bunun üçün stomatoloji kabinetlərdə, gözəllik salonlarında avtoklavın (alətləri sterilləşdirmək üçün cihaz) olması vacibdir. Siz də diş həkiminə, gözəllik salonlarına gedərkən bu barədə sual verməkdən çəkinməyin. Çünkü QIÇS və hepatit xəstəliklərinin, eyni zamanda göbələk xəstəliklərinin yayılmasında gözəllik salonlarının rolü çox böyükdür. Bu işdə tədbiri olmaq təkcə bu müəssisələrdə çalışanların yox, eyni zamanda bizim də məsuliyyətimizdir.

Qurd xəstəlikləri də yoluxucu xəstəliklərə aiddir. Qurd xəstəliklərinə (helmintozlar) 3-12 yaşlarında uşaqlar daha çox yoluxurlar. Hətta orqanizmdə, eyni zamanda, bir neçə növ qurd parazitlik edə bilər. Bu isə immunitetin zəifləməsinə, allergiyalara, mədə-bağırsaq və sinir sistemi pozğunluqlarına səbəb olur, orqan və toxumaları zədələyir, fiziki və əqli inkişafi ləngidir. Qurd xəstəliklərini askarid, exinokokk, öküz soliteri və s. törədir ki, onlar da insanlara ən çox qidalanma yolu ilə yoluxurlar.

Exinokokk

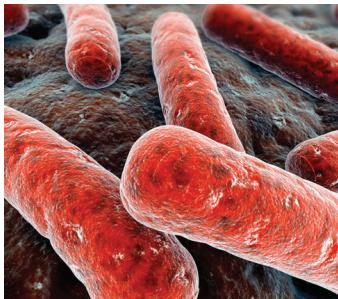

Askarid

Öküz soliteri

Birhüceyrəli heyvanların törətdiyi xəstəliklər də insanların arasında geniş yayılır. Dizenteriya amöbü, malyariya paraziti, lyambliya və s. törətdiyi xəstəliklərdən qorunmağa çalışmalıyıq.

Vərəm çöpləri

Malyariya paraziti, tripanosom və leyşmaniyalara cüçülər sancıqdır, dizenteriya amöbü və lyambliyalara isə həzm yolunu ilə yoluxmaq olar.

Bakteriyaların törətdiyi xəstəliklərdən vərəm ən çox yayılmış xəstəlikdir. O, damcı və toz infeksiyalıdır. Bu xəstəliyə qarşı aparılan mübarizə tədbirlərindən biri tozla mübarizədir. Siz də evdə və məktəbdə toz qaldırmamağa, belə xəstələrlə temasda olarkən qoruyucu vasitələrdən istifadə etməyə çalışın. Xəstələrin əşyalarından qətiyyən istifadə etməyin.

Yoluxucu xəstəliklərə yoluxma eyni zamanda yaxşı yuyulmamış meyvə və tərəvəzdən, çirkli sudan, natəmiz qablardan istifadə etdikdə, çirkli əllərlə ağıza temas etdikdə, əllə yemək, dirnaqları dişləyib-udmaq kimi pis vərdişlər və s. yollarla baş verir. Buna görə də yaşadığınız evin təmizliyinə ciddi nəzarət etməli, kiçik bacı və qardaşlarınıza isə gigiyena qaydalarına əməl etməyi öyrətməlisiniz. Gigiyena qaydalarına riayət edib, xəstələndikdə həkimə vaxtında müraciət etsəniz, yoluxucu xəstəliklərdən qoruna bilərsiniz. İnsan öz sağlamlığının qoruyucusudur və bu sağlamlıq uğrunda mübarizə aparmalıdır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Qurd xəstəlikləri nə üçün yoluxucu xəstəliklərə aid edilir? Fikrinizi əsaslandırın.
2. Yoluxucu xəstəliklərə yoluxma yollarını müəyyənləşdirin.
3. Siz Səhiyyə Nazirliyinin əməkdaşları olsaydınız, əhalinin yoluxucu xəstəliklərdən qorunması üçün hansı profilaktik tədbirlər görməyi planlaşdırardınız?
4. İnsanların yoluxucu xəstəliklərdən qorunması yollarını əks etdirən plakat hazırlayıın.
5. Dəftərinizdə cədvəl çəkin və verilən xəstəliklərə görə onu tamamlayın: vərəm, dizenteriya, exinokokkoz, çiçək, qrip, hepatit, malyariya, askaridoz.

Xəstəlik	Törədicisi	Qorunma yolları

6. Ərzaqları saxlamaq qaydalarını müəyyənləşdirin.
7. “Yuyulmamış ərzaqlardan istifadə etməyin, onların üstünü açıq saxla-mayın”. Yazılanlara əməl etməsək, hansı xəstəliklərə yoluxarıq?

20. Təhlükəsizliyimizi təmin edək

Paltaryuyan maşın, elektrik plitəsi, ütü, tozsoran və s. cihazlar elektrik-məişət avadanlıqlarıdır. Bu cihazlar bizim gündəlik həyatımızda işimizi asanlaşdırırsa da, bəzən çox təhlükəli olurlar. Bu təhlükələr hansılardır? Bu zaman biz necə davranmalıyıq?

Qəflətən və gözlənilmədən baş verən yaralanmalar, həyat itkisinə və ya maddi itkilərə səbəb olan hadisələr qəza adlanır. Müasir dövrdə elm, texnika və texnologiyanın inkişafı ilə yanaşı, qəza hallarının da sayı durmadan artır.

Qəzalar maddi ziyanla yanaşı, insan həyatı üçün də təhlükə törədir. İnsan sağlamlığına zərər yetirən qəzalar yolda, işdə, küçədə, hətta evdə də baş verə bilər. Bir çoxlarımız elə hesab edirik ki, mənzillərimiz ən təhlükəsiz yerdir. Lakin tez-tez qəza halları ilə möhz evdə olarkən üzləşirik.

Evdə yaranan qəzalar hansı səbəblərdən baş verir? Cədvəli tamamlayın.

<i>Evdə yaranan qəzalar</i>	<i>Yixılma və zərbələr</i>	<i>Kəsiklər</i>	<i>Zəhərlənmə</i>	<i>Elektrik vurması</i>	<i>Yanıqlar</i>
<i>Qəzaların səbəbləri</i>					

Məişətdə baş verən qəzalar zamanı ən çox uşaqlar və yaşlılar zərər çəkir-lər. Ona görə də aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirməyiniz məsləhətdir:

- Ailədə və ətrafinizdə təzəcə gəzməyə başlayan uşaqlara xüsusi diqqət yetirin;*
- Evdə kəsici və deşici alətlərlə ehtiyatla davranın, istifadədən sonra yerinə qoyun;*
- Mətbəxdə valideynlərinizə kömək edərkən kimyəvi maddə və dərmanlardan uzaq olun;*
- Evdə yaşlılar varsa, çalışın ki, otaq tam və aydın işıqlandırılmış olsun, pilləkənləri düşərkən onlara yardım edin;*
- Zəhərlənmələrin qarşısını almaq üçün raxtı keçmiş qida və dərmanları dərhal atın;*
- Boyunuz çatmayan yerlərə qalxıb heç nə götürməyə çalışmayın;*
- Baş verə biləcək fövqəladə hallar zamanı “101” və “112” xidmətlərinə müraciət edin.*

Televizor yanarsa:

- Televizoru cərəyanından ayırmaq və ya mənzilin elektrik təchizatını dayandırmaq;*
- Elektrik enerjisindən ayırdıqdan sonra hələ də yanma davam edərsə, televizoru qalın parça ilə örtmək;*
- Qapı və pəncərəni möhkəm bağlamaq;*
- Evi tərk etmək;*
- Yanğınsöndürmə xidmətinə xəbər vermək.*

Siz artıq beşinci sınıfından bilirsiniz ki, elektrikin insana təsiri cərəyanın gücündən və insanla onun “təmas” şəraitindən asılıdır. Bəs bu zaman hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməliyik?

- Üstüəçiq naqil gördükdə böyüklərə xəbər verin;
- Şəbəkədən elektrik cihazlarını ayırankən naqildən tutmayın;
- Şəbəkəyə yalnız bir elektrik əşyası qoşun;
- Uzadıcıdan istifadə etdikdən sonra əvvəlcə onu şəbəkədən ayırın, sonra yiğin;
- Cihazların naqillərinin qapı, mebel və s. əşyaların arasında qalmamasına, qaz kəmərlərinə, istilik batareyalarına toxunmamasına çalışın.

Qaydalara riayət olunmadıqda bu, yanğınlə nəticələnə bilər.

Fövqəladə halların bir qismi də küçələrdə baş verir. Belə təhlükəni insanın vəfali dostu olan itlər də yarada bilir. Biz heyvanlara qayıq göstərməli, onları incitməməliyik. Ancaq bəzən küçədəki sahibsiz itlər çox təhlükəli ola bilər. Əgər it sizə hücum edərsə, bundan qorunmaq üçün aşağıdakılardı bilməyiniz məsləhətdir:

- Əlinizdə çətir və ya çanta varsa, çalışın onlarla itin qabağını kəsəsiniz;
- Arxanızı itə çevirməyin;
- İlk növbədə, boğazınızı mühafizə edin;
- Əlinizi qabağa uzadın, əgər varsa, əlinizə şərfinizi dolayın;
- Əgər yixilmisinizsa, üzüstə çevrilin, əllərinizlə boynunuuzu qoruyun.

Nəqliyyat vasitələrinin yaratdığı qəzalar da fövqəladə hadisələrə aiddir. Belə hadisələr nəticəsində həm nəqliyyat vasitələrinin içində olanlar, həm də piyadalar zərər çəkirlər. Piyadaların riayət etməli olduqları qaydalarla siz artıq beşinci sinifdə tanış olmuşunuz. İctimai yerlərdə ola biləcək digər təhlükələr və bu təhlükələr zamanı davranış qaydalarına nəzər salaq:

Terror təhlükəsi ola bilər:

- Gözlənilməz yerdə məstil çəkilməsini müşahidə etdiğdə;
- Metro stansiyasında, nəqliyyatda və yaxud binanın girişində naməlum bağlama və ya əşya gördükdə;
- Maşınların altında sallanan məstil gördükdə;
- Yolun kənarında qazılmış çuxurlar gördükdə;
- Naməlum ünvanlardan gələn bağlama və ya məktub olduqda.

Davranış qaydaları:

- Əşyalara toxunmayın;
- Bu haqda lazımi təşkilatlara və şəxslərə xəbər verin.

XXI əsrin fəlakəti olan terror həzırda geniş yayılmışdır. 2001-ci il 11 sentyabr tarixində Nyu-Yorkda dəhşətli terror aktı baş vermişdir. Hadisə zamanı terrorçular tərəfindən idarə olunan təyyarələr 2 göydələnə çırılımış və bu da çoxsaylı insan itkisinə səbəb olmuşdur. Ölkəmizdə də erməni terror təşkilatları tərəfindən azərbaycanlılara qarşı bir çox terror aktı törədilmişdir. Bu terror aktları zamanı zərərçəkənlərin əksəriyyəti qocalar, qadınlar və uşaqlar olmuşdur.

- Küçədə tanımadığınız adamlarla ünsiyyət qurmayın;
- Axşamlar küçəyə tək çıxmayıñ, adam olmayan, zəif işıqlandırılmış küçələrdən uzaq gəzin;
- İnsanların çox toplaşduğu yerlərdən uzaq olun;
- Sizə təhlükəli görünən insanlardan və ya əşyalardan uzaqlaşmağa çalışın. Zərurət olduqda yaxınlıqdə olan polis işçisinə və ya mühafizə müəssisəsinin əməkdaşına müraciət edin.

Bakıda 30 aprel 2009-cu il tarixdə Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasına silahlı basqın edilmişdir. Səhər saatlarında odlu silahla silahlanmış şəxs Akademiyanın binasına daxil olmuş, birinci mərtəbədən yuxarı mərtəbəyədək qarşısına çıxan müəllim və tələbələri güllələmişdir.

Keçən əsrin 90-ci illərində Bakı metropolitenində bir neçə terror aktı törədilmişdir.

Bizim hər birimiz hər addımda baş verəcək təhlükələrə hazır olmalı və bu zaman nə edəcəyimizi bilməliyik.

Sual və tapşırıqlar:

1. Evdəki qəzaların başvermə səbəbləri hansılardır?
2. Evdə baş verən möişət qəzalarından uzaq olmaq üçün hansı qaydalara əməl olunmalıdır?
3. İctimai yerlərdə baş verən qəzalar hansılardır?
4. İctimai yerlərdə baş verən qəzalardan uzaq olmaq üçün hansı qaydalara əməl olunmalıdır?
5. Məişətdə təhlükəsiz davranış qaydalarına aşağıdakılardan hansılar aiddir?
 - a) axşamlar tək küçəyə çıxmamaq;
 - b) boyunuz çatmayan yerlərdən qalxıb heç nə götürməmək;
 - c) adam olmayan, zəif işıqlandırılmış küçələrdən uzaq gəzmək;
 - d) rozetkaya bir neçə elektrik cihazı qoşmamaq;
 - e) insanların çox toplaşduğu yerlərdən uzaq olmaq;
 - f) kəsici və deşici alətlərlə ehtiyatla davranışmaq, istifadədən sonra yerinə qoymaq.
6. Kinoteatrda, əyləncə mərkəzlərində, metroda hansı təhlükəli hallarla rastlaşa bilərsiniz və bu zaman hansı təhlükəsiz davranış qaydalarına əməl etməlisiniz?
7. Aşağıdakı şəkillərdə göstərilən fəvqəladə hadisələrdə necə qorunmaqlı olar? Fikrinizi əsaslandırın.

1

2

3

4

5

6

21. Təbiətdəki təhlükəli hadisələrdən qorunaq

1139-cu ildə Gəncədə baş vermiş zəlzələ nəticəsində Kəpəz dağının bir hissəsi uçaraq Ağsu çayının qarşısını kəsmiş və Göygöl yaranmışdır. XX əsrin əvvəllərində (1920) 100000 nəfər insanın ölmənə səbəb olan ən dağıdıcı sürüşmə Çinin Qansu əyalətində baş vermişdir.

Planetimizdə ən böyük sürüşmə (çəkisi 50 milyard ton, həcmi 20 kub kilometr) eramızın əvvəlində İranda Səidmarex çayının hövzəsində baş verib.

Yantsızı çayında daşqınlar (1911, 1931, 1954) zamanı acliq nəticəsində 60 milyon insan zərər çəkib. 1911-ci ildə 100 min insan tələf olub.

Bu faktlar sizin yadınıza nəyi salır?

Sizin fövqəladə hadisələr haqqında müəyyən qədər məlumatınız var. Zəlzələ, sel, daşqın, sunami, yanğın, ildirim çaxması, sərt şaxtalar, güclü istilər, torpaq sürüşməsi, vulkan, radioaktiv maddələrin yayılması, epidemiyalar (yoluxucu xəstəliklərin yayılması), nəqliyyat qəzaları və s. bu kimi fəla-

Təbii fövqəladə hadisələr

zəlzələ

sel

daşqın

sunami

yanğıñ

ildirim çaxması

sərt şaxtalar

güclü istilər

torpaq sürüşməsi

vulkan

epidemiyalar

Texnogen fövqəladə hadisələr

radioaktiv çirkənmə

kommunal sistemlərdə qəzalar

dəm qazından zəhərlənmə

yanğıñ

partlayış

yol qəzaları

Zəlzələnin fəsadları

dağıntı

sürüşmələr

tələfat

Kötür insan hayatı üçün böyük təhlükə yaradır. Fövqəladə hadisələr təbii və texnogen olmaqla iki qrupa ayrılır.

Bu cür fövqəladə hadisələr zamanı hamımız necə davranışlığını bilməli və ekstremal vəziyyətdə qaydalara riayət etməliyik.

Respublikamızın ərazisi fəal seysmik zonada yerləşdiyindən burada hər an zəlzələ təhlükəsi gözlənilə bilər. Seysmik zonalar aşağıdakılardır: Büyük Qafqazın cənub yamacı, Naxçıvan, Yuxarı Qarabağ və Gəncə-Qazax əraziləri.

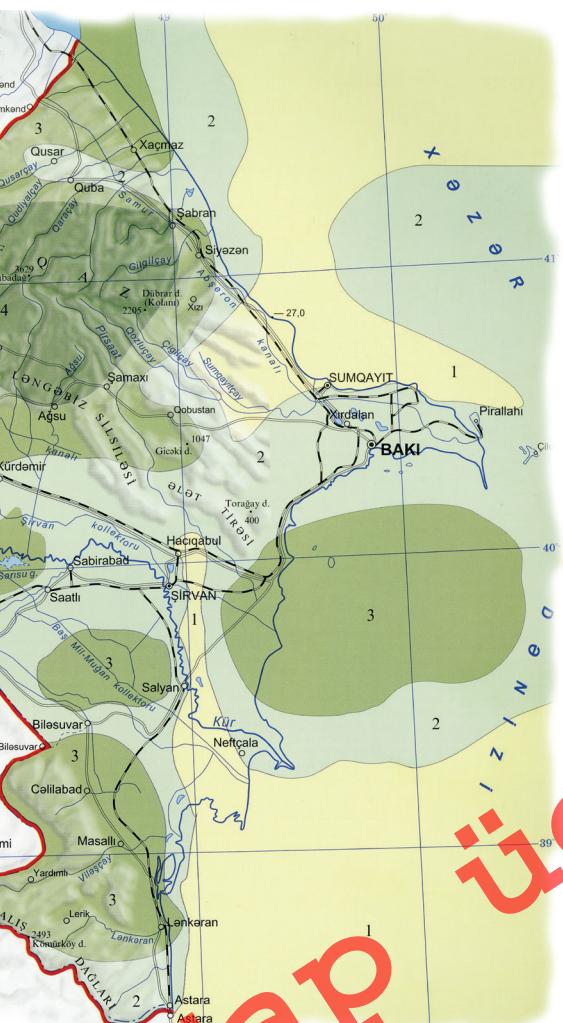
Zəlzələlərin başvermə ehtimalı

Zəlzələ baş verərsə, insanlar nə etməli, nəyi bilməlidirlər?

Tarix boyu baş verən zəlzələlərin təhlili sübut edir ki, bu təbiət hadisəsindən qorunmağın əsas yolu adamların fəlakət baş verdiyi anda özlərini itirməməsidir. İlk təkanları hiss edən kimi heç bir vahiməyə düşmədən, səsküy və qışqırtı salmadan həm özünüzə, həm də ətrafdakılara kömək göstərə bilərsiniz. İndi isə bunu necə edəcəyinizi biləcəksiniz:

- Yeraltı təkanları hiss edən kimi dərhal mənzilin və otağın qapısını açın. Zəlzələ nəticəsində divarların əyilməsindən giriş qapıları pərçimlənir ki, bu da sonradan onu açıb otaqdan çıxmağa imkan vermir;
- Əgər otaqdasınızsa, təcili olaraq təhlükəsiz yerə keçin. Masanın və ya çarpayının altına girin. Otağın əsas divarına yaxın olan daxili küncündə durun;
- Zəlzələ zamanı ən çox binanın xarici divarları uçduğundan heç vaxt otağın xarici divarına yaxın yerdə, xüsusilə də otağın ortasında durmayın;
- Pəncərələrdən, yerindən tərpənən və yixila bilən ağır əşyalardan, məsələn, soyuducudan, mebeldən və s. uzaq dayanın;
- Qaçaraq binadan çıxmayın. Yuxarıdan divarboyu düşən qırıntılar çox təhlükəli olur;
- Çoxmərtəbəli binanın içərisindəsinizsə, ən yaxşısı elə oradaca qalmaqdır. Pilləkənə çıxmağa və liftə minməyə tələsməyin. Unutmayın ki, zəlzələ vaxtı ən çox lift və pilləkən sıradan çıxır.

Sel – dağ çaylarının yatağında intensiv yağışın, buz və mövsümi qar ərimələrinin nəticəsində gözlənilmədən yaranan palçıqlı və daşlı-palçıqlı axındır. Sel su hövzələrinin dağılmasından, zəlzələ və vulkanlardan sonra da yarana bilər. İnsanlar, yaşayış yerləri, mühəndis və yol qurğuları sel və daşqınlar zamanı fəlakətlə üzləşə bilərlər.

Daşqın – çayların yataqlarının su ilə tam dolması nəticəsində suyun daşaraq ətraf əraziləri basmasıdır.

Sel və daşqın zamanı aşağıdakılara əmlə etmək vacibdir:

- Yamaclarla 50-100 m-dən yuxarı qalxın. Sellə birlikdə həyat üçün təhlükəli olan ağır daşlar, təhlükəli materiallar gələ bilər;
- Açıq ərazidəsinizsə, dərhal yüksək bir yerə çıxın;
- Su yatağı olan və ya çuxur bir yerdəsinizsə, dərhal həmin ərazini tərk edin;
- Sel sularının toplandığı bölgələrdə avtomobil-dən istifadə etməyin, hər hansı bir qəza meydana gəlibsə, avtomobili dərhal tərk edin;
- Elektrik xətlərindən uzaq durun, elektrik vura bilər;
- Hərəkətli sularda ağacdan istifadə etməklə yeriyyin;
- Müəyyən miqdarda quru qida və su, ailənin ehtiyacı olduğu dərmanları götürün;
- Sel suları ilə çirkənləmiş yeməkləri yeməyin;
- Quyulardan götürürlən sular analiz edildikdən sonra istifadə edilə bilər;
- Binada qaz sızıntısı olduğunu hiss etdikdə, hər hansı bir halda işıqdan istifadə etməyin.

Fövqələdə Hallar Nazirliyi ekstremal vəziyyətlərdə necə davranışmanızı bilməniz üçün “Özünə və başqalarına kömək etməyi bacar” adlı kitab çap etdirmiştir.

Daşqın zamanı mümkün olduğu qədər yuxarı mərtəbəyə, çardağa, hündür ağaclarla, evin damına çıxın. Kiçik ağaclarla, dirəklərə çıxmayıñ, axın onları yuyub apara bilər. Su basmış zonanı tərk edə bilməsəniz, mümkün olan bütün siqnalları verməklə evin damında kömək gözləyin. Əgər suya düşsəniz, əyninizdə olan ağır paltarları, ayaqqabını çıxarın, yaxınlıqda olan əşyalara doğru üzün və kömək gözləyin.

Sürüşmə – ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında yumşaq dağ süxurunun eniş üzrə düşməsidir. Sürüşmə süxurların gil qatından, ərazinin meyilliliyindən və rütubətlənmə dərəcəsindən asılıdır. Torpaq sürüşmələri dağlıq və seysmik bölgələrdə tez-tez meydana gələn təbii hadisədir. Sürüşmə yaşayış və istehsalat binalarının dağılmamasına və çökməsinə, boru kəmərlərinin və elektrik ötürüçülərinin sıradan çıxmamasına, insanların zərər çəkməsi və həlak olmasına səbəb ola bilər. Sürüşmənin ilk əlamətləri çatların əmələ gəlməsi, binaların qapı və pəncərələrinin sıxlaması, ərazidə su sızmasıdır. Bəs bu zaman nə etməli?

- *Sürüşmə təhlükəsi haqqında məlumat alan kimi elektrik və qaz cihazlarını söndürün, suyu bağlayın;*
- *Sürüşmənin sürəti aşağıdırsa, əvvəlcə dən hazırlanmış məkana gedin. Özünüzlə sənədlərinizi, qiymətli əşyalarınızı, geyim və ərzaq götürməyi də unutmayın;*
- *Sürüşmə bölgəsindən uzaqlaşmaq üçün lazımi vaxtnız yoxdursa, içəridə qalın. Möhkəm əşyalardan tutub bükkülü uzanın;*
- *Torpaq sürüşməsinin və ya patlıq axintısının gəldiyi yolun üzərində dayanmayın;*
- *Ətrafinizdə yaşayan insanlara torpaq sünişməsinə qarşı xəbərdarlıq edin;*
- *Radio və digər əlaqə vasitələri kimi kütləvi informasiya vasitələri ilə sizə ediləcək xəbərdarlıqları dinləyin və deyilənləri tətbiq edin;*
- *Əşya götürmək üçün zərər çəkmiş binalara girməyin.*

Çap
sayı 11

Tufan və ildirim çaxması da təhlükəlidir. İldirim zərbəsi, ilk növbədə, ən hündürdə olan obyektə (ağac, dirək və s.) dəyir. Hər il dünyada ildirim vurmasından insanlar həlak olur.

- *Qiğılçımdan sonra göy gurultusu müşahidə olunarsa, ildirim o zaman təhlükəlidir. Bu halda pəncərə, qapı və nəfəslilikləri bağlayın, mümkün qədər televizor, radio və digər elektrik cihazlarını söndürün. Sobani yandırmayın;*
- *Telefonla danışmayın: ildirim bəzən simlərin üzərinə də düşür;*
- *Əgər meşədəsinizsə, meşənin alçaq ağacları yerinə sığının. Hündür ağacların, xüsusilə şam, palid və qovaq ağacının yanında gizlənməyin. Su hövzəsi, yaxud onun sahilində dayanmayın. Sahildən kənarlaşın, hündür yerdən aşağı düşün;*
- *Düzənlikdə və ya daldalanmağa yer olmayan bir ərazidəsinizsə, yerə uzanmayın. Bununla bütün bədəninizi elektrik cərəyanının təsiri altında qoyursunuz. Dayaz bir yerdə, yarğanda və ya digər təbii bir dərini likdə əyləşin, əllərinizlə ayaqlarınızdan tutun;*
- *Tufan zamanı idman alətlərindən istifadə edirsinizsə, dərhal dayanın. Metal əşyaları kənarə qoyun və onlardan 20-30 metr aralıda dayanın;*
- *Əgər tufan sizi avtomobildə yaxalayıbsa, maşından düşməyin. Pəncərə şüşələrini qaldırın və antenani aşağı salın.*

Çovğun – güclü küləklə qarın sovrulmasıdır. Əgər güclü çovğun haqında məlumat almışınızsa:

- Qapı və pəncərələri, çardağın qapılarını və nəfəslilikləri bağlayın, pəncərələrin şüşələrini kağız lent ilə yapışdırın, su, ərzaq, dərman ehtiyatı, fənər, lampa, şam tədarükü görün, batareya ilə işləyən radioqəbuləciklər hazırlayın.
- Çovğuna və ya qar uçqununa düşsəniz, çalışın qayaların, böyük ağacların gövdəsinin altında üzüüstə yerə uzanıb başınızı tutun (daş və ya buz parçalarından qorunmaq üçün), paltarınızla ağzınızı örtüb nəfəs alın.
- Avtomobilə yalnız geniş yollarda və şoselərdə hərəkət etmək olar. Maşını tərk etməyin, yatmayın, maşının mühərriki işləyirsə əmələ gələn dəm qazının sizi zəhərləməməsi üçün pəncərəni bir qədər açın ki, dəm qazından boğulmayasıınız.

Sual və tapşırıqlar:

1. Fövqəladə hadisələri nə üçün qruplaşdırırlar?

2. Aşağıda göstərilənlərdən təbii fövqəladə hadisələri seçin və bunlardan hansılarının baş verməsi zamanı eyni davranış qaydalarına əməl olunacağını müəyyənləşdirin:

Kommunal sistemlərdə qəzalar, zəlzələ, sel, sunami, radioaktiv çirkənmə, daşqın, dəm qazından zəhərlənmə, partlayış, yol qəzaları, ildirim çaxması, sərt şaxtalar, yanğın.

3. Fövqəladə hadisələri, yarana biləcək təhlükəni və bu zaman davranış qaydalarını cədvələ uyğun yazın.

Fövqəladə hadisələr	Yarana biləcək təhlükə	Davranış qaydaları
çovğun		
ildirim çaxması		
zəlzələ		
sel		

4. Verilmiş əlamətlər hansı təbii fövqəladə hadisələr zamanı müşahidə olunan davranış qaydalarıdır? Cədvəli tamamlayın.

Davranış qaydaları	Fövqəladə hadisələr
<i>palçıq axıntısının gəldiyi yolun üzərində dayanmayın</i>	
<i>dərhal yüksək bir yerə çıxın</i>	
<i>qayaların, böyük ağacların gövdəsinin altında üzüüstə yera uzanıb başınızı tutun</i>	

22. Texnogen mənşəli qəzalardan qorunaq

Radioaktiv çirkənmə, kommunal sistemlərdə qəzalar, dəm qazından zəhərlənmə, yanğın və partlayış, yol qəzaları, şüalanma və sairənin texnogen qəzalar olduğunu bilirik. Siz artıq təbii mənşəli fəvqəladə hadisələrlə tanış olduğunuz zaman 112 nömrəli telefon xidmətindən istifadə edəcəyinizi, bu qəzalar zamanı hansı davranış qaydalarına əməl etməli olduğunuzu bilirsiniz. Bəs texnogen mənşəli qəzalar zamanı necə davranacağınızı deyə bilərsinizmi?

Ətraf mühitin ən təhlükəli çirkənməsi hesab olunan *radioaktiv çirkənmə* fəvqəladə hadisədir.

Çox vaxt bu hadisəni “çırraqdakı cin”* də bənzədirlər. Çünkü atom enerjisindən dinc məqsədlərlə istifadə olunur. Lakin atom enerjisi ilə işləyən obyektlərdə təhlükəsizlik qaydalarının pozulması nəticəsində radioaktiv şüalanma və radioaktiv çirkənmə baş verir. Havadə radiasiya olduqda radioaktiv maddələr orqanizmdə sürətlə toplanır. Bu zaman orqanların funksiyaları pozularaq (ən çox sümük iliyi, sinir sistemi və s.) müxtəlif irsi və hətta ölümlə nəticələnə bilən xəstəliklər yaradır.

* Nağıllarda təsvir olunan və çırraqdan çıxan cin nəzərdə tutulur.

Bəs radioaktiv çirknlənmə zamanı nə etməli?

- *Əgər siz küçədəsinizsə, təcili surətdə tənəffüs orqanlarınızı mühafizə edin – burnunuuzu və ağızınızı şərf və ya nəm dəsmalla qapayın;*
- *Təcili surətdə evə gəlin, üst paltarlarınızı çıxarıın və duş qəbul edin. Bütün pəncərə və qapıları mümkün olduqca kip qapayın;*
- *Bir stəkan suya 3-5 damcı yod məhlulu damızdırıb (uşaqlara 1-2 damcı) için;*
- *Küçəyə az çıxın. Bu vəcib olduqda isə respiratorlardan və uyğun getimlərdən (kip gödəkçə, plas, altı hündür ayaqqabı) istifadə edin;*
- *Yemək hazırlamaq üçün lazımlı suyu yalnız su boruları və qorunan quyulardan götürmək olar;*
- *Ərzaqlar soyuducularda, şkaflar və emallı qablardada, polietilen kisələrdə olduqda istifadəyə yararlı hesab olunur.*

Atom elektrik stansiyalarında baş verən kiçik qəzalar belə mütəxəssisləri, əhalini narahat edir. Belə qəzalar zamanı yanğınlardan da baş verir. Bu isə öz növbəsində, bəzi maddələrin ətrafdakı meyvə və tərəvəzə hopması ilə yoluxma mənbəyinə çevrilir. Nəticədə bitki və heyvanlar məhv olurlar.

Yangın. İri mağazalarda, kinoteatrlarda və digər ictimai yerlərdə baş verən yanım ev-dəkkindən çox fərqlidir. İlk növbədə, bu yanğın-

Statistik məlumatlara görə, XX əsrin son 20 ili ərzində dünyada ümumilikdə 800 mil yondan artıq insan müxtəlif fəlakətlərdən zərər çəkmış, 140 min insan tələf olmuş, illik maddi zərər isə 100 milyard dollar-dan artıq vəsait təşkil etmişdir.

lardan daha çox insanlar zərər çəkir. Buna görə də aşağıdakı qaydalarla əməl etməyiniz vacibdir:

Bəs radioaktiv çirkənmə zamanı nə etməli?

- *Təlaşa düşməyin;*
- *Yanan otağı tez tərk edin;*
- *Burnunu və ağzınızı nəm parça ilə bağlayın;*
- *Paltarı yananaq insanı qaçmağa qoymayın, paltarını soyunmağa kömək edin və ya üzərinə sintetik olmayan istənilən hər hansı bir örtüyü atın;*
- *İctimai yerlərdə yanğınsöndürən cihazlar varsa, onlardan istifadə etməyə çalışın.*

Sual və tapşırıqlar:

1. Radioaktiv çirkənmə və epidemiyalar zamanı lazım olan davranış qaydalarını bir-biri ilə müqayisə edin.
2. “Məktəbdə yanım və yanğınsöndürənlər” mövzusunda səhnəcik hazırlayıñ.
3. Nəyə görə radioaktiv çirkənmə zamanı açıqda qalan ərzaqlardan istifadə etmək olmaz?
4. Yol qəzaları zamanı hansı davranış qaydalarına riayət olunmalıdır? Müəyyənləşdirin.
5. Otağınızda yanım təhlükəsi törədə biləcək mənbələr hansılardır və yanım baş verərsə, necə davranarsınız?
6. Verilənlərdən ən çox təhlükəli olanları seçin:
Kibrıt stolun üstünə atılıb; *Paltar qaz plitəsinin üstündə qurudulur;*
Külqabı dolub; *Yol kada işıqlar yanır;*
Ütü stolu yiğisdirulmayıb; *Ütü xəttə qoşulub;*
Elektrik naqili xalçanın altındadır; *Elektrik naqili su kranına yaxındır.*
7. Nə üçün radioaktiv çirkənmə zamanı altı qalın ayaqqabı geyinmək tövsiyə olunur? İzah edin.
8. Çoxmərtəbəli binanın axırıncı mərtəbəsində yanım baş verərsə, əməl ediləcək qaydaların siyahısını dəftərinizdə yazın.

23. Yol nişanlarına diqqət edək

Gördüyünüz yol nişanları nəyi ifadə edir və siz bunları necə qruplaşdırı bilərsiniz?

Qədimdə nəqliyyat vasitələrində dərtici qüvvə olaraq, əsasən, at və ya mal-qaradan istifadə olunurdu. Lakin elm və texnika inkişaf etdi və avtomobil meydana gəldi. Bununla da yollarda hərəkət sürəti artdı. Yollarda sürət artdığından sürücülərə qarşidakı yol haqqında məlumat verəcək yol nişanlarına ehtiyac yarandı. Beləliklə də, dünyada ilk yol nişanları XIX əsrin sonlarında, ilk avtomobillərlə birlikdə yarandı.

Əvvəllər hər bir ölkənin öz yol nişanları var idi. Beynəlxalq avtomobil yolları inkişaf etdikcə yol nişanlarının bütün sürücülər tərəfindən başa düşülməsi zərurəti yarandı. Beləliklə də, 1968-ci ildə Vyanada yol hərəkəti haqqında Beynəlxalq Konvensiya qəbul edildi. 1997-ci ildən ölkəmiz də bu Konvensiyaya qoşulmuşdur.

Sürücülərin zəruri tədbirləri vaxtında həyata keçirə bilməsi üçün yol nişanlarını bilmələri olduqca vacibdir. Onların yol nişanlarının mənasını bilməməsi yol qəza hadisələrinin yaranmasına səbəb olur. Bundan da ən çox əziyyət çəkən piyadalardır.

İlk çarxlı nəqliyyat vasitələri

Çap
84

Yol nişanları aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

Xəbərdarlıq nişanları

Məcburi hərəkət istiqaməti nişanları

Məlumatverici-göstərici nişanlar

Əlavə məlumat nişanları (lövhəcikləri)

Üstünlük nişanları

Servis nişanları

Qadağan nişanları

Nəqliyyat vasitələrinin tanınma nişanları

Xəbərdarlıq nişanları – bu nişanlar sürücülərə və piyadalarla yolların təhlükəli sahələri haqqında xəbərdarlıq edir. Sürəcü bu nişanları görərkən daha diqqətli olmalıdır və hərəkət sürətini azaltmalıdır. Xəbərdarlıq nişanlarının əksəriyyəti qırmızı haşiyəsi və ağ fonu olan üçbucaq formasındadır.

İkitərəfli hərəkət

Piyada keçidi

Velosiped zolağı
ilə kəsişmə

Uşaqlar

Alçaqdan uçan
təyyarələr

Yol işləri

Təhlükəli döngələr

Digər təhlükələr

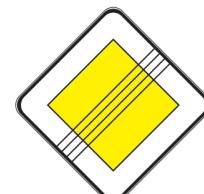
Üstünlük nişanları – yolayıcılarını, yoluñ hərəkət hissəsinin kəsişmələrini göstərir. Üstünlük nişanlarının vahid forma və rəngi yoxdur.

Dayanmadan
keçmək qadağandır

Yol verin

Baş yol

Baş yolun sonu

Qadağan nişanları – qırmızı rənglə haşiyələnmiş dairə formasındadır. Bu nişanlar yollarda, yaxud onların ayrı-ayrı sahələrində nəqliyyat vasitələrinin və piyadaların hərəkətini məhdudlaşdırır və ya qadağan edir.

Dayanmaq
qadağandır

Durmaq
qadağandır

Geriye dönmək
qadağandır

Giriş qadağandır

Məcburi hərəkət istiqaməti nişanları – sürücülərə nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin icazə verilmiş istiqamətini, sürətini, piyadalar üçün nəzərdə tutulan yolları göstərir. Bu nişanların dairəvi forması və mavi fonu vardır.

Sağ hərəkət

Düzünə hərəkət

Sola hərəkət

Dairəvi hərəkət

Məlumatverici-göstərici nişanlar – yaşayış məntəqələrinin və başqa obyektlərin yerləşməsi barədə məlumat verir. Bu nişanlar düzbucaqlı formasındadır. Yaşayış məntəqələrinin adları, yoluñ vəziyyəti, yolboyu obyektlərin yerləşməsi və s. barədə məlumatlar bu nişanlar vasitəsilə verilir.

Yaşıl fon avtomagistral, göy fon başqa avtomobil yolları, ağ fon yaşayış məntəqəsi əlaməti deməkdir.

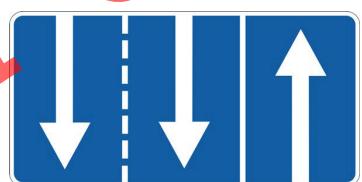
Birtərəfli yoluñ
qurtaracağı

Yeraltı piyada
keçidi

Zolağın
başlangıcı

Zolaqlarla hərəkət istiqaməti

Servis nişanları – uzaq səfərə çıxanlara müvafiq obyektlərin yerləşməsi haqqında məlumat verir. Bu nişanlar düzbucaqlı formasında olub enli mavi haşiyəyə malikdir.

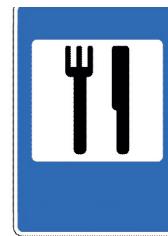
Avtobusun
dayanacaq yeri

Avtomobilərin
yuyulma məntəqəsi

İçmeli su

Restoran

İlk tibbi
yardım məntəqəsi

Telefon

Xəstəxana

Yanacaqdoldurma
məntəqəsi

Əlavə məlumat nişanları – birlikdə qoyulduğu digər qrupların nişanlarını dəqiqləşdirmək və ya məhdudlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Hərəkətin daha rahat təşkilinə imkan yaradır.

Nəqliyyat vasitəsinin
növü

Nəqliyyat vasitələrinin
duracağa qoyulma üsulu

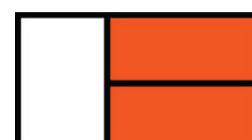
Obyektdə qədər məsafə

Qrupla uşaq aparan nəqliyyat
vasitəsinin tanınma nişanı

Təlim nəqliyyatı

Təhlükəli yük aparan
avtomobilərin nişanı

Yol hərəkəti nişanlarını tanışaq və fərqləndirsək, yollarda baş verən qazaların sayını azaltmış olarıq.

Sual və tapşırıqlar:

1. Yol nişanları nə üçündür?
2. Yol nişanları hansı qruplara bölünür?
3. Qadağan nişanları nə üçündür?
4. Məlumatverici-göstərici nişanlar nə üçündür?
5. Aşağıdakı cədvələ müvafiq nişanları çəkin.

Xəbərdarlıq nişanları	Məlumatverici-göstərici nişanlar	Servis nişanları	Qadağan nişanları	Üstünlük nişanları

6. Yol-hərəkət qaydalarına aid səhnəcik hazırlayın.
7. Bu nişan sürücülərə nə barədə məlumat verir? Bu nişan olmazsa, nə baş verər?

8. Sürücü bu nişanı gördükdə avtomobilin sürətini azaldır. Bunun səbəbini izah edin.

9. Maşın sürətlə gedərkən sürücü hansı nişanı görüb sürəti azaltmasa, daha çox təhlükəli vəziyyət yaranar?

